

TWEEDE KAMERFRACTIE

Intermediary Foundation of the
Universal Declaration of Human
Rights
t.a.v. de heer J.P. van den Wittenboer,
voorzitter
Postbus 324
560 AH GELDROP

's-GRAVENHAGE, 8 maart 2006
C 019669/dk.

Geachte heer Van den Wittenboer,

Onder dankzegging bevestig ik de ontvangst van uw brief van 14 februari j.l.

In het kader van een taakverdeling binnen de CDA-fractie is uw brief in handen gesteld van mevrouw mr. drs. J.N. van Vroonhoven, die dit onderwerp in de fractiecommissie Justitie behandelt.

In vertrouwen u hiermee van dienst te zijn,

Met vriendelijke groet,

Mr. B. van Beers
Beleidsmedewerker Justitie

Postbus 30805
2500 GV 's-Gravenhage
telefoon : (070) 3183020
telefax : (070) 3182602
Bezoekadres: Plein 2
2511 CR 's-Gravenhage
CDA

TWEEDE KAMERFRACTIE

Dhr. J.P. Van den Wittenboer
Kastanje 28
5731 NK Mierlo

Ons kenmerk	Inlichtingen bij	Doorkiesnummer	Den Haag
			20 maart 2006
Onderwerp		Bijlage(n)	Uw brief
rechtssysteem			14 februari 2006

Geachte heer Van den Wittenboer,

Hartelijk dank voor uw brief d.d. 14 februari jl. die mij de tweede week van maart bereikte. In deze brief verwijst u naar uw eerdere brief aan de vaste Kamercommissie Justitie waarin u een onderzoek naar het rechtssysteem in Nederland aanbiedt. U stelt dat er vele slachtoffers zijn van de rechtstaat in Nederland. Ik deel uw conclusies niet.

In het algemeen kan ik hier het volgende over zeggen. Rechtzoekenden krijgen soms gelijk van de rechter, en dan zijn het tevreden klanten. Soms ook worden zij door de rechter in het ongelijk gesteld. Het kan voorkomen dat men het met die uitspraak niet eens is, en zich daar niet bij neer wil leggen. Om de onafhankelijkheid van ons rechtssysteem in dat geval te kunnen garanderen is de mogelijkheid van hoger beroep en beroep in cassatie mogelijk. Zo ontstaat een systeem van 'checks and balances', dat onze rechtstaat kan garanderen.

Meer specifiek: u haalt in uw brief ook een concrete situatie aan waarin u van mening bent dat de staat op een 'oneigenlijke manier' inbreuk maakt op het auteursrecht. Dit betreft een individuele situatie waar ik mij als kamerlid niet in kan en niet in wil mengen.
Van deze afstand kan ik de exacte situatie namelijk onvoldoende beoordelen. Bovendien is het de taak van de rechter en niet van een politicus om te beoordelen of regels op de juiste wijze zijn toegepast. Die verhoudingen moeten we principieel zuiver houden.

Ik hoop u hiermee voldoende geïnformeerd te hebben.

Met vriendelijke groet,

Nicolien van Vroonhoven
CDA Tweede Kamerlid

Marnixkade 109
Postbus 15262
1001 MG Amsterdam
E moti@motivaction.nl
T +31 (0)20 589 83 83
F +31 (0)20 589 83 00
W www.motivaction.nl

Beelden van de democratische rechtsstaat

- Een verkennende studie naar opvattingen van burgers, wetenschappers en professionals -

Ministerie van Justitie

Amsterdam, januari 2006
Projectnummer: I0715
drs. M. Lampert
drs. B. van der Lelij
drs. I. Zondervan
M. Schenkels
dr. W. de Been

motivaction

motivaction

Inhoudsopgave

motivaction

Samenvatting en conclusies

Op verzoek van het Ministerie van Justitie, Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum, in naam van mevrouw A.L. Daalder, heeft Motivaction onderzoek uitgevoerd naar actuele beelden van de democratische rechtsstaat.

Doel- en probleemstelling

De doelstelling van het onderzoek luidt:

Het verkennen van bestaande beelden van de democratische rechtsstaat bij burgers, wetenschappers en professionals

Het onderzoek is bedoeld om bestaande kennis te inventariseren en nieuwe hypothesen op het spoor te komen. In een eventuele vervolgstudie kunnen deze hypothesen aan de empirie worden getoetst.

Uit de doelstelling kan de volgende probleemstelling worden afgeleid:

Hebben inwoners van Nederland beelden bij het begrip "democratische rechtsstaat", en zo ja, wat is daarvan de achtergrond en in hoeverre wijken deze beelden af van de wijze waarop het begrip wordt gebruikt door wetenschappers en professionals?

In deze studie is de letterlijke term 'democratische rechtstaat' en de betekenis (het achterliggende concept) voorwerp van onderzoek, maar ook de operationalisatie ervan: de manier waarop de democratische rechtsstaat in Nederland is ingericht en functioneert.

Onder 'beelden' van de democratische rechtsstaat verstaan wij de totale beleving van burgers over dit onderwerp. Het gaat niet alleen om specifieke meningen over de democratische rechtsstaat, maar ook over de vraag wat het begrip 'democratische rechtsstaat' inhoudt.

De 'achtergrond' van de beelden waarnaar verwezen wordt in de probleemstelling heeft betrekking op de zienswijzen of paradigma's waarin de beleving van de democratische rechtsstaat is ingebed alsook naar de hiermee samenhangende sociale en culturele kenmerken van burgers.

Wij zijn in dit onderzoek geïnteresseerd in opvattingen van wetenschappelijke experts maar ook in die van experts in bredere zin, zoals politici, bestuurders en juristen, hier aangeduid als 'professionals'.

Opzet van het onderzoek

Om antwoord op de geformuleerde probleemstelling te kunnen geven, zijn in de periode augustus 2005 en februari 2006, de volgende onderzoeksfasen doorlopen:

- Literatuurstudie
- Analyse van beschikbare data
- Expertmeeting
- Focusgroepen met burgers.

In de literatuurstudie, uitgevoerd door dr. W. de Been in samenwerking met prof. dr. W. Witteveen (Universiteit van Tilburg), zijn opvattingen van wetenschappers en professionals over de democratische rechtsstaat in kaart gebracht en is nagegaan welke opvattingen van burgers naar voren komen uit empirisch onderzoek.

Parallel aan het literatuuronderzoek heeft een analyse plaatsgevonden van beschikbare data in de Mentality-database van Motivaction. Deze database is opgebouwd op basis van representatieve steekproeven uit de Nederlandse bevolking van 15 tot 80 jaar in de periode 1997-2005 en bevat een groot aantal variabelen met betrekking tot waarden en leefstijlen van burgers. In overleg met de begeleidingscommissie is hieruit een aantal vraagstellingen geselecteerd en geanalyseerd om inzicht te verwerven in houdingen van burgers ten aanzien van vitale onderdelen van de democratische rechtsstaat. Daarbij is ingezoomd op zowel politieke, strafrechtelijke als sociaal-culturele aspecten.

Op basis van de uitkomsten van het literatuuronderzoek en de analyse van beschikbare data is een expertsessie gehouden met een viertal wetenschappers, voornamelijk van de Universiteit van Tilburg[1]. Doel van deze sessie was te reflecteren op de literatuurstudie en Mentality-analyse en eventuele ontbrekende inzichten op het spoor te komen omtrent de beleving van de democratische rechtsstaat bij wetenschappers, professionals en burgers. Bovendien werd de wetenschappers advies gevraagd over de opzet en samenstelling van de focusgroepen.

Vervolgens zijn vijf verdiepende focusgroepen uitgevoerd met groepen waarvan wij een specifieke beleving verwachtten van de democratische rechtsstaat. Ook hebben 4 respondenten met een uitgesproken en voor hun groep typerende mening deelgenomen aan een tweede focusgroep, waarbij confrontaties van verschillende opvattingen plaatsvonden.

De verschillende onderzoeksfasen zijn in hun onderlinge samenhang weergegeven in onderstaande figuur.

1 Dr. G. van den Brink, dr. B. van Klink, prof. dr. J. Thomassen, prof. dr. W. Witteveen

Zoals uit deze figuur valt af te lezen, is het onderzoek erop gericht op twee manieren inzicht te verkrijgen in de beelden van de democratische rechtsstaat. Enerzijds onderzoeken we de beelden die wetenschappers en professionals hebben door middel van literatuurstudie en de expertmeeting. Anderzijds onderzoeken we de beelden die burgers hebben. Hierbij maken we met name gebruik van een analyse van beschikbare data in de Mentality-database van Motivaction en focusgroepen. Daarnaast leveren ook de literatuurstudie en de expertmeeting enig inzicht in beelden bij burgers.

Resultaten literatuurstudie

In zijn literatuurstudie schetst dr. W. de Been allereerst de context waarin het begrip democratische rechtsstaat in de afgelopen jaren steeds meer in de belangstelling is gekomen. Van wetenschappers en bestuurders, maar ook van burgers.

Deskundigen zijn het in grote mate eens dat de democratische rechtsstaat de laatste tijd onder druk komt te staan door de "toenemende uitholling en afnemende macht van de staat". Dit heeft een aantal maatschappelijke oorzaken: de internationalisering, de groeiende maatschappelijke complexiteit en de individualisering van de burger. Tegen deze achtergrond gaan diverse deskundigen op zoek naar een herijking van het ideaal van de democratische rechtsstaat. Witteveen pleit hierbij voor het aansluiten bij het perspectief van de burger. Naast genoemde maatschappelijke processen hebben ook enkele politieke gebeurtenissen ertoe geleid dat de rechtsstaat weer volop in de belangstelling is gekomen

van deskundigen: de dreiging van internationaal moslimterrorisme, opkomst van en de moord op Fortuyn en het referendum over de Europese grondwet.

De democratische rechtsstaat is onder wetenschappers en professionals een omstreden begrip, dat is verbonden met verschillende politieke en filosofische stromingen. De Been wijst hierbij op drie centrale tegenstellingen. Ten eerste bespreekt hij de tegenstelling tussen de vertegenwoordigende en de participerende democratie. In een vertegenwoordigende democratie behartigt een democratisch gekozen elite de belangen van het electoraat zonder voortdurende ruggespraak met deze achterban. In de participerende democratie daarentegen wordt gebruik gemaakt van meer directe vormen van democratisch overleg en democratische invloed en wordt een actievere rol van de burger verwacht. De tweede centrale tegenstelling in het vertoog van wetenschappers en professionals betreft de neutrale staat versus de staat als 'bezielend verband'. In dit eerste perspectief, dat kenmerkend is voor de 'communitaristen', wordt de rechtsstaat gezien als een instantie die neutraal moet blijven ten opzichte van de levensbeschouwelijke voorkeuren van de burgers. In het tweede perspectief, kenmerkend voor de 'liberalen', geeft de staat juist uitdrukking aan een cultuurgemeenschap en wordt van burgers verwacht dat zij zich een bepaalde cultuur eigen maken, ontwikkelen en overgedragen. De derde en laatste tegenstelling onder wetenschappers en professionals betreft de legitimatie van de besluitvorming. Aan de ene kant wordt gesteld dat besluitvorming in een rechtsstaat bovenal wordt gelegitimeerd door het feit dat het door een meerderheid van het volk is gesanctioneerd en voor iedereen geldt. Centraal in deze Rousseauaanse visie staan de principes van democratie en het legaliteitsbeginsel. Aan de andere kant staat de Montesqueieuaanse visie, die uitgaat van de trias politica, het systeem van elkaar in balans houdende staatsmachten waarmee de rechten van de burgers gewaarborgd moeten worden. In deze visie van 'checks and balances' passen pleidooien voor meer dualisme, voor een striktere scheiding tussen uitvoerende en de wetgevende macht.

In de afgelopen jaren is het begrip democratische rechtsstaat onder invloed van diverse gebeurtenissen (waaronder de politieke moorden op Fortuyn en van Gogh, het echec van de Europese grondwet, 9/11, het opereren van het OM inzake de Schiedamse parkmoord) ook omstreden geworden voor 'gewone' burgers.

Uit de studie van De Been is gebleken dat er uit reeds bestaande empirische studies nog tamelijk weinig bekend is over beelden van de rechtsstaat die bij burgers leven. In grote lijnen zijn de volgende noties bekend:

- Er bestaat in toenemende mate wantrouwen ten aanzien van politiek en politici;
- De principes van democratie, gelijkheid en vrijheid van meningsuiting worden breed gedragen in de bevolking;
- De politieke betrokkenheid van burgers is de laatste jaren toegenomen en de burger lijkt zich vooral te hebben afgekeerd van de officiële kanalen van democratische wilsvorming;
- Belangrijke actuele issues zijn: 1) is Nederland een politieke gemeenschap verenigd door een grondwet of een culturele gemeenschap verenigd door een gemeenschappelijke taal, cultuur en geschiedenis?, en 2) zijn wij bereid klassieke vrijheidrechten in te perken voor meer veiligheid?

Voor een goed begrip van het perspectief van burgers met betrekking tot de democratische rechtsstaat pleit de auteur voor differentiatie naar verschillende typen burgers. Uit studies van SCP en Motivaction blijkt dat vooral de bevolkingssegmenten 'verantwoordelijken'[2] voldoen aan de kenmerken van de actieve, kritische participant in het democratische proces, de 'modelburger' die overheerst in de wetenschappelijke literatuur over ontwikkelingen in de rechtsstaat. 'Buitenstaanders' en 'pragmatici' voldoen minder aan het beeld van deze modelburger, omdat zij in grote mate rationele nastrevers zijn van eigenbelang en 'plichtsgetrouwen' omdat zij erg conformistisch en volgzaam zijn.

De Been concludeert dat een analyse van segmenten van het electoraat en hun attitudes over burgerschap en democratie een interessant perspectief biedt op de houdingen ten aanzien van de democratische rechtsstaat. Lacunes in de bestaande kennis hebben volgens hem vooral betrekking op wat de burger van de rechtsstaat verwacht en welk model hem het meeste aanspreekt. De belangrijkste dilemma's daarbij zijn: 1) privacy of veiligheid, 2) referendum of besluiten overlaten aan vertegenwoordigers en 3) vrijheid van meningsuiting of het niet-kwetsen van andersdenkenden.[3]

Resultaten database-analyse

Via database-analyse zijn opvattingen van burgers ten aanzien van het politieke systeem, wetgeving en straffen, en sociaal-culturele waarden in kaart gebracht en verklaard. Het beeld dat hieruit ontstaat is niet allesomvattend en doet wat caleidoscopisch aan, omdat we afhankelijk waren van beschikbare data. De analyse levert tevens een opsomming op van potentiële aandachtsgroepen voor vervolgonderzoek.

De politieke pijler van de rechtsstaat is in dit onderzoek geoperationaliseerd als vertrouwen hebben en participeren in het politieke systeem. Uit de analyses komt een tamelijk somber beeld naar voren, zoals ook al bleek uit de literatuurstudie:

– Bijna de helft van de Nederlandse bevolking vindt dat het regeringsbeleid weinig nut heeft voor het dagelijkse leven;
– Slechts een kleine meerderheid vindt politici over het algemeen betrouwbaar en oprecht;
– Bijna een derde gaat niet altijd stemmen als er tweede kamerverkiezingen zijn;
– Bijna driekwart is voorstander van een direct gekozen minister-president.

2 In Motivaction-terminologie, het SCP spreekt hier van 'geïnvolveerden'.
3 De Been onderscheidde ook nog de dilemma's 'gelijkheid of marktwerking' en 'onderwerp voor de wetgever of de rechter'. In de expertsessie zijn deze dilemma's echter als minder relevant aangewezen, en daarom niet verder meer uitgewerkt door De Been en niet meegenomen in de focusgroepen.

motivaction

Het blijk dat in de eerste plaats het sociaal milieu van iemand hierin doorslaggevend is. In termen van de burgerschapsstijlen die kenmerkend zijn voor deze milieus zijn met name de 'buitenstaanders' en de 'pragmatici' potentiële aandachtsgroepen te noemen, omdat zij naar verhouding weinig vertrouwen hebben en weinig participeren. Een andere relevante indeling lijkt te zijn of men gelooft of niet: niet-gelovigen doen ook minder mee en hebben minder vertrouwen in de politiek en het politieke systeem. Dit valt mogelijk te verklaren uit een minder volgzame, gezagsgetrouwe instelling vergeleken met gelovigen. Tot slot staan de lagere sociale klassen en de lager opgeleiden vaker afzijdig of wantrouwend ten aanzien van de politiek.

Uit de analyses voor de pijler wetgeving en straffen blijkt dat er behoefte is aan minder wetten, betere handhaving en meer leiders, in rechters bestaat echter wel vertrouwen:

– Bijna de helft van de bevolking vindt dat er te veel wetten en regels zijn en dat mensen zelf hun verantwoordelijkheid moeten nemen;
– Een kleine meerderheid vindt dat we minder wetten en instellingen nodig hebben en meer toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben;
– Gemiddeld bestaat er een grote behoefte aan law & order;
– De helft van de bevolking is voorstander van de herinvoering van de doodstraf voor bepaalde misdrijven;
– Slechts 12% van de bevolking is van mening dat rechters niet de waarheid spreken;

Ouderen blijken het minste vertrouwen te hebben. Vervolgens tonen 'buitenstaanders' (sociale milieus gemaksgeoriënteerden en moderne burgerij) wantrouwen ten aanzien van het functioneren van het huidige rechtssysteem. Tot slot vallen lagere sociale klassen op als potentiële aandachtsgroep.

De maatschappelijk-culturele pijler drukt in deze analyse waarden uit als tolerantie, inlevingsvermogen, vrijheid van meningsuiting, rekening houden met elkaar en het anti-discriminatiebeginsel. Uit de analyses blijkt dat Nederlanders erg gehecht zijn aan hun individuele vrijheid, maar repressie meer prioriteit willen geven dan de vrijheid van meningsuiting:

– Orde handhaven heeft veel meer prioriteit dan de vrijheid van meningsuiting, het beteugelen van inflatie en politieke inspraak;
– De overgrote meerderheid wil helemaal zelf bepalen hoe hij leeft;
– Nog geen kwart meent dat islamitische imams het recht hebben om met een beroep op hun geloof van de Nederlandse samenleving te zeggen wat zij willen;
– Een kwart is van mening dat de islam een achterlijke godsdienst is.

Het sociaal milieu waartoe iemand gerekend kan worden is het meest doorslaggevend hierbij: met name 'buitenstaanders' (moderne burgers, gemaksgeoriënteerden) en 'plichtsgetrouwen' (traditionele burgers) hechten aan repressie en staan minder open voor andersdenkenden en vrije meningsuiting. Dit geldt in minder mate ook voor mensen die moeilijk verschillende sociale netwerken aangaan.

Het wantrouwen jegens politiek en politici en de afkeer van de officiële kanalen van de democratie, die uit de literatuurstudie naar voren kwamen, worden ook teruggevonden in de database-analyse. De burger voelt zich niet centraal gerepresenteerd, zoekt zijn heil in leiders, een gekozen minister-president, minder regels, meer repressie en meer handhaving. Dit lijkt enigszins op gespannen voet te staan met de grote mate waarin men gehecht is aan zijn eigen individuele vrijheid.

In de database analyse is verder de bevinding uit de literatuurstudie, dat de beleving van de democratische rechtsstaat sterk samenhangt met sociaal milieu of burgerschapsstijl, verder aangescherpt. Met name buitenstaanders (moderne burgers en gemaksgeoriënteerden) vormen een interessante potentiële aandachtsgroep. Dit blijkt vooral uit hun lage politieke vertrouwen en participatie en hun geringe steun voor sociaal-culturele waarden als tolerantie, inlevingsvermogen en vrijheid van meningsuiting. Maar ook door hun geringe vertrouwen in de huidige rechters, wetten en handhaving vormen zij een potentiële aandachtsgroep.

In aanvulling op de literatuurstudie zijn verder ook leeftijd en sociale klasse als relevante achtergrondkenmerken naar voren gekomen. Ouderen vormen dus ook een belangrijke aandachtsgroep alsook lagere sociale klassen.

Resultaten expertsessie

De wetenschappers die deelnamen aan de expertsessie zijn het er over het algemeen over eens dat we moeten ophouden over 'de burger' te praten en meer moeten denken in segmenten. Onder experts (ook die niet deelnamen aan deze sessie) zou een zekere consensus bestaan dat er meerdere dimensies een rol spelen bij de houding van burgers ten aanzien van de maatschappij, overheid, politiek en rechtsstaat. In de expertsessie bestond draagvlak voor de dimensies ‘participatie’ (actief/passief) en ‘vertrouwen’ (hoog/laag). Gesuggereerd werd om in de focusgroepen na te gaan of een groepsindeling op basis van deze dimensies meer inzicht zou kunnen geven in de beleving van de democratische rechtsstaat.

In de expertsessie werd ook naar voren gebracht dat in het maatschappelijk debat over de rechtsstaat weinig ruimte wordt gegeven aan het perspectief van burgers. Bestuurders, media en wetenschappers spelen een dominante rol in het debat en hebben relatief weinig oog voor de opvattingen van de burgers. Dit laatste geldt met name voor de wetenschappers. Burgers voelen zich daardoor mogelijk gepasseerd en zijn ontevreden.

Het nut van focusgroepen werd over het algemeen dan ook onderschreven. Ten aanzien van de opzet van de focusgroepen adviseerden de experts speciale aandacht te besteden aan laag opgeleiden en (minder succesvolle) etnische minderheden. Er werd echter ook voor gepleit politieke opvattingen niet te reduceren tot sociale of demografische factoren maar, zoals gezegd, groepen in te delen op basis van hun grondhouding ten aanzien van de samenleving en overheid (de dimensies participatie en vertrouwen).

Ten aanzien van de inhoud van de focusgroepen werd aanbevolen via cases en dilemma's het probleem van sociale wenselijkheid te omzeilen en dieper door te dringen tot de zaken die er echt toe doen bij burgers. Ingestemd werd met de volgende in de literatuurstudie van dr. W. de Been geformuleerde dilemma's:

- vrijheid van meningsuiting vs. niet-kwetsen van andersdenkenden
- referendum vs. besluitvorming overlaten aan de politiek
- privacy vs. veiligheid

Dit laatste dilemma kwam vanwege de tijd echter maar in een van de focusgroepen aan bod.

Resultaten focusgroepen

Om zoveel mogelijk verschillende perspectieven op de democratische rechtsstaat op het spoor te komen, zijn uiteindelijk 4 focusgroepen uitgevoerd die intern homogeen waren, maar onderling verschilden op de in de expertsessie onderscheiden dimensies maatschappelijk-politieke participatie en vertrouwen in de democratische rechtsstaat. Dit leverde de volgende groepen op:

- actief en veel vertrouwen
- actief en weinig vertrouwen
- passief en veel vertrouwen
- passief en weinig vertrouwen

De respondenten werden geselecteerd op basis van een korte vragenlijst in het webpanel van Motivaction, waarbij gebruik is gemaakt van de onderscheidende vragen die uit de database-analyse naar voren kwamen.

Uit deze groepen kwamen vier verschillende perspectieven op de democratische rechtsstaat voort. Uit elke groep is vervolgens een respondent gekozen met een uitgesproken en typerende mening voor de betreffende groep. Deze 4 respondenten hebben deelgenomen aan een tweede focusgroep, waarbij confrontaties van verschillende opvattingen plaatsvonden.

Tot slot is een zesde focusgroep uitgevoerd onder in Nederland wonende mannen met een moslimachtergrond. Van deze groep burgers is relatief weinig bekend met betrekking tot hun beleving van de democratische rechtsstaat. Wij wilden onderzoeken of deze burgers vanwege een andere culturele achtergrond ook andere opvattingen hebben over dit onderwerp.

De resultaten uit de focusgroepen kunnen niet gegeneraliseerd worden naar de hele bevolking, maar hebben een exploratief, hypothesegenererend karakter. In kwantitatief vervolgonderzoek zouden op basis van deze resultaten nadere hypothesen kunnen worden geformuleerd en getoetst[4]

4. Op basis van de focusgroepen zijn tevens concrete stellingen geformuleerd, die als input kunnen dienen voor een segmentatie van de bevolking in het vervolgonderzoek (zie bijlage D).

Algemeen

De respondenten uit de focusgroepen zien vrijheid als de centrale waarde in een democratische rechtsstaat. Dit betreft zowel vrijheid van meningsuiting als vrijheid van handelen. Het bestaan van grondrechten wordt in het algemeen door iedereen een belangrijk onderdeel gevonden van een democratische rechtsstaat, en men realiseert zich dat dit niet alleen vrijheden maar ook beperkingen met zich meebrengt. Zo worden disrespect voor de medemens en opruien tot wandaden gezien als grenzen aan de vrijheid van meningsuiting en handelen. Een publiek persoon bereikt deze grens volgens de respondenten eerder dan een willekeurige andere persoon.

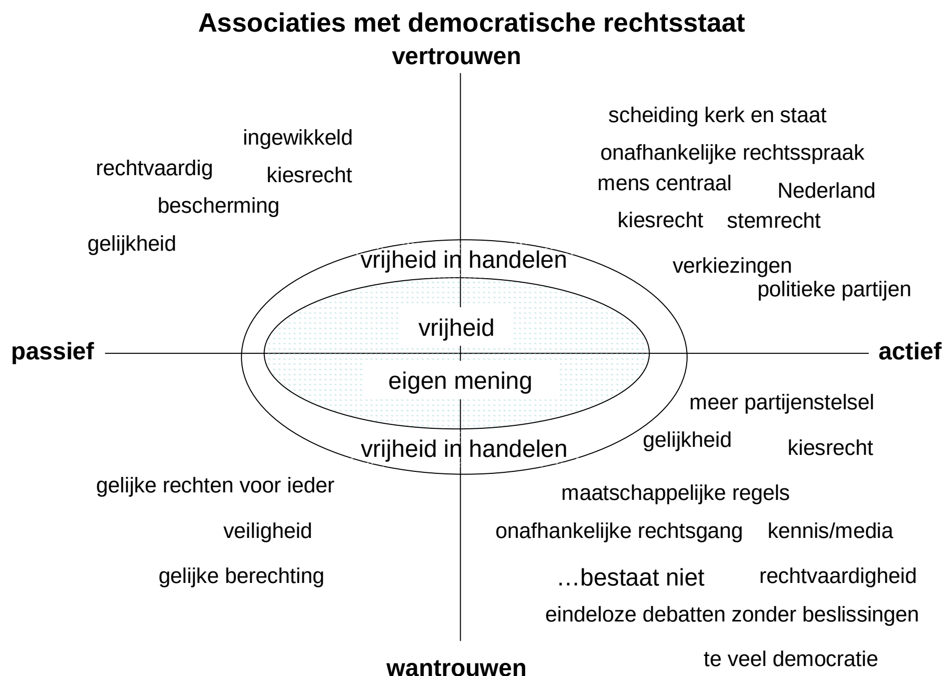
Als respondenten spreken over het functioneren van *Nederland* als democratische rechtsstaat, overheerst een somber beeld. Een kleine minderheid van de respondenten beschouwt Nederland zonder voorbehoud als een democratische rechtsstaat. De meesten zijn pessimistisch, vaak cynisch, met name als het gaat over de overheid en de politiek, en de mogelijkheid tot invloed van burgers daarop. Ten aanzien van het grondrecht 'gelijkheid' ziet men Nederland over het algemeen wel als democratische rechtsstaat, met uitzondering van de groep moslimmannen, die discriminatie en ongelijkheid ervaren. De diverse groepen hebben verder op zich wel vertrouwen in ons rechtssysteem, maar zijn somberder gestemd over de handhaving.

Een referendum is voor de meeste respondenten bij uitstek een middel om de democratische rechtsstaat in Nederland te revitaliseren. Het is volgens hun een middel om de kloof tussen politiek en burger te dichten. Daarbij moet dan wel aan twee voorwaarden worden voldaan: de burger moet voldoende in de gelegenheid worden gesteld om zich te informeren over het betreffende onderwerp en met de uitslag moet ook daadwerkelijk rekening gehouden worden.

Verschillende perspectieven

De op basis van de twee dimensies (participatie en vertrouwen) samengestelde focusgroepen hebben elk een eigen beleving van de democratische rechtsstaat.[5] In de onderstaande figuur worden de belangrijkste associaties met het begrip democratische rechtsstaat weergegeven per subgroep. Centraal staan de gedeelde waarden die de groepen koppelen aan dit begrip.

5 In vervolgonderzoek zal duidelijk moeten worden welk aandeel deze segmenten precies in de bevolking hebben.

Groep passief-laag vertrouwen: "overheid moet meer grenzen stellen"
Deze groep associeert de democratische rechtsstaat – naast de centrale waarden vrijheid van handelen en van eigen mening – met veiligheid, gelijke rechten en gelijke berechting. Het is voor hen van belang dat de overheid grenzen stelt en bescherming en zekerheid biedt. De overheid dient consequent gevolg te geven aan wet- en regelgeving. De volksvertegenwoordiging staat in de beleving van deze groep te ver van de bevolking af. Dit is voor hen de reden om niet te stemmen. Ook de complexiteit van een partijprogramma weerhoudt hen van hun stemrecht gebruik te maken. Binnen deze groep is behoefte aan eenvoud en transparantie. Een referendum spreekt aan, mede vanwege de eenvoud; het betreft één onderwerp en twee keuzemogelijkheden. Deze groep ervaart Nederland niet als een democratische rechtsstaat. Met name mist men een charismatisch leider die zich daadkrachtig opstelt. De rechtsgang typeren zij als willekeurig en bureaucratisch. Met betrekking tot de vrijheid van meningsuiting zou het begrenzen en corrigeren van kwetsend gedrag moeten prevaleren boven vrijheid van meningsuiting.

Groep actief-vertrouwen: "iedereen is zelf verantwoordelijk, maar besef wel wat je oproept"
Deze groep associeert de democratische rechtsstaat – naast de centrale waarden – met inspraak, stemrecht, meerpartijenstelsel, onafhankelijke rechtsspraak en scheiding van kerk en staat. Men legt een grote eigen verantwoordelijkheid bij de burger: veel individuele vrijheid maar men dient wel te beseffen wat men met het eigen gedrag kan oproepen. Deze groep is politiek actief. Stemmen is een belangrijk grondrecht. De politiek luistert naar de bevolking. Nederland is in hun ogen een democratische rechtsstaat. Men heeft vertrouwen in het rechtssysteem, maar men constateert wel lacunes in de handhaving en toepassing van het systeem.

Groep passief-vertrouwen: "overheid moet burgers tegen zichzelf en elkaar beschermen"

De groep passief-vertrouwen associeert de democratische rechtsstaat – behalve met de centrale waarden – met gelijkheid, kiesrecht en bescherming. De overheid moet een sterke hand bieden en daarmee de burgers leiden in het rationeel denken. Deze groep is wars van populisme en maakt mede daarom weinig gebruik van kiesrecht. Men ziet Nederland niet als een democratische rechtsstaat. Het schort met name aan vertrouwen in het vermogen van de burgers om op rationele basis te kiezen. Men zoekt naar een balans tussen regelgeving en individuele verantwoordelijkheid, tussen vrijheid van meningsuiting en respect voor de ander.

Groep actief-laag vertrouwen: "overheid moet rechtvaardiger optreden, burger dient zich te informeren"

Deze groep associeert de democratische rechtsstaat met vrijheid, kiesrecht en rechtvaardigheid. In hun beleving dient iedereen daarin een bepaalde verantwoordelijkheid te nemen, zowel burgers als de overheid. Wat de verantwoordelijkheden van de overheid betreft, gaat het om het informeren van de burger en het handhaven van wet- en regelgeving. Ook dient de overheid harder op te treden tegen regelovertreders. Daarmee – zo geven zij aan – zou hun vertrouwen in de democratische rechtsstaat kunnen toenemen. De burger dient zich te informeren. Stemmen is belangrijk om invloed uit te kunnen oefenen. Het doorvoeren van regels tast hun geloof in de democratische rechtsstaat aan. Het gevoel overheerst dat nieuwe Nederlanders een voorkeursbehandeling genieten in de rechtsgang. Dit gevoel draagt bij aan een laag vertrouwen in de handhaving van de wet- en regelgeving. Vrijheid van meningsuiting dient wat hen betreft begrensd te worden.

Heterogene groep

De heterogene groep, met vertegenwoordigers van de eerste 4 groepen, is het op een aantal punten met elkaar eens. Zo vindt men dat rechters in Nederland onafhankelijk zijn, zelfs zo onafhankelijk dat ze vervreemd lijken te zijn van de samenleving. Verder is de strafoplegging vaak te willekeurig, dit zou eenduidiger en consequenter moeten gebeuren. Een ander punt waarover men het eens is, is dat inspraak van burgers hoort bij de democratische rechtsstaat. Ook ziet men burgerlijke ongehoorzaamheid niet als een reële optie om politieke invloed uit te oefenen.

Indien men binnen de heterogene groep van mening verschilde, liet men zich niet snel overtuigen door elkaar en hield men over het algemeen vast aan de eigen opvattingen. De respondenten met veel vertrouwen in de democratische rechtsstaat geven prioriteit aan de vrijheid van meningsuiting ten opzichte van respect hebben voor anderen en rekening houden met elkaars gevoelens. Ook vinden zij dat inspraak nut heeft. De respondenten met weinig vertrouwen vinden juist dat respect en rekening houden met elkaar belangrijker is en vinden inspraak een illusie. Respondenten uit de heterogene groep met een actieve opstelling geven verder aan dat eigen verantwoordelijkheid centraal moet staan in de democratische rechtsstaat, terwijl respondenten met een passieve opstelling juist het primaat bij de overheid leggen.

De groep moslimmannen: "gelijkheid heeft prioriteit"

Voor de moslimmannen staat gelijkheid als waarde centraal binnen een democratische rechtsstaat. Zij hechten verder met name waarde aan de vrijheid van handelen, van godsdienst en van meningsuiting. Binnen deze groep lijkt er weinig vertrouwen te zijn in de democratische rechtsstaat. De moslimmannen wijten hun gebrek aan vertrouwen aan de huidige economische situatie. Ook toenemende regels en maatregelen om de veiligheid te handhaven, doen volgens hen afbreuk aan de democratische rechtsstaat. Zij ervaren ongelijkheid in de uitvoering van regels, waardoor nieuwe Nederlanders achtergesteld behandeld worden. Wel geven zij aan vertrouwen in het rechtssysteem te hebben. Zij beoordelen echter de strafmaat als te licht.

Wetenschappers en professionals versus burgers

Een totaal overzicht van de belangrijkste inzichten die uit de verschillende onderzoeken naar voren zijn gekomen, is weergegeven in onderstaande figuren.

Samenvattend overzicht beleving democratische rechtsstaat (DR): 1

	Wetenschappers en professionals	**Burgers**
Literatuurstudie	– Uitholling en afnemende macht individuele staten – 3 visies op DR: • Vertegenwoordigende versus participerende democratie • Staat drukt cultuurgemeenschap uit versus neutrale staat • Legitimatie besluitvorming via democratie en legaliteit versus systeem van 'checks and balances'	– Toenemend wantrouwen jegens politiek en politici – Breed draagvlak democratisch systeem, gelijkheidsbeginsel en recht op vrijheid van meningsuiting – Toenemende politieke betrokkenheid, maar afkeer officiële kanalen democratie – Centrale issues: • Is NL politieke gemeenschap met samenbindende grondwet of culturele gemeenschap? • Omwille veiligheid klassieke vrijheidsrechten inperken? – Centrale dilemma's: • Privacy of veiligheid? • Referendum of vertegenwoordiging? • Vrijheid meningsuiting of respecteren gevoelens?
Database analyse		– Men voelt zich politiek niet gerepresenteerd – Wil meer leiderschap, gekozen m.p. – Wil minder regels en meer handhaving – Vertrouwt rechters – Wil meer repressie – Is sterk gehecht aan individuele vrijheid – Buitenstaanders, ouderen en lagere sociale klassen staan op grootste afstand DR: laag politiek vertrouwen, lage participatie, lage tolerantie, weinig empathie, laag vertrouwen in rechters, wetten en handhaving
Expertsessie	– Voorkeur indirecte democratie – Beschermen precaire rechten van belang – Communicatie en responsieve sturing – Debat over 'Waarden' in plaats van 'fatsoen' – Verhouding rechter-wetgever issue – Wetenschap, politiek en media domineren politiek-maatschappelijke debat, stem burger niet gehoord	– Burgers verschillen in houding DR – Democratie is vrijheid en daarna handhaving – Over inrichting DR meeste meningsverschillen – Middengroepen willen veiligheid, bovenlaag wil inspraak – Voorkeur directe democratie – Roep om sterke staat – Debat over 'fatsoen' in plaats van 'Waarden' – Verhouding rechter-wetgever geen issue – Legaliteitsbeginsel stukje speelgoed van juristen – Burger wil openbaarheid, geen 'achterkamertjespolitiek' – Burgers herkennen zich niet in stem juristen en voelen zich gepasseerd

Samenvattend overzicht beleving democratische rechtsstaat: DR (2)

	Wetenschappers/ professionals	Burgers
Focusgroepen		– Vrijheid centrale waarde DR – Voor moslimmannen is gelijkheid centrale waarde – Grondrechten creëren vrijheden en beperkingen – Disrespect en opruien tot wandaden niet acceptabel – Publiek persoon bereikt grens eerder – Nederland niet onomwonden ervaren als DR – Negatieve beoordeling functioneren overheid en politiek en invloed daarop van burgers – Moslimmannen ervaren discriminatie bij uitvoering regels – Positieve beoordeling effectuering grondrecht 'gelijkheid' – Vertrouwen in rechtssysteem maar niet in handhaving – Positieve houding instrument referendum mits men zich kan informeren en er geluisterd wordt – In beleving DR 4 segmenten: actief-vertrouwen, actief-laag vertrouwen, passief-vertrouwen en passief-laag vertrouwen – Segment actief-vertrouwen: ziet NL als DR, benadrukt individuele vrijheid en verantwoordelijkheid, is politiek actief en gelooft invloed te hebben, ziet nut van referendum maar instrument moet gedoseerd gebruikt worden, dilemma vrijheid van meningsuiting en niet-kwetsen andersdenkenden is persoonlijke afweging, vertrouwt rechtssysteem maar kritiseert uitvoering en handhaving – Segment actief-laag vertrouwen: ziet NL maar tot op zekere hoogte als DR, de burger en overheid dienen beiden verantwoordelijkheid te nemen, de burger moet zich informeren en stemmen, referendum goed middel, overheid moet rechtvaardiger opereren, overheid moet burger informeren, wetten handhaven en zwaarder straffen, vrijheid van meningsuiting moet begrensd worden, nieuwe Nederlanders moeten geen voorkeursbehandeling krijgen – Segment passief-vertrouwen: ziet NL niet als DR, overheid moet burgers tegen zichzelf en elkaar beschermen, wil sterke overheid, wars van populisme, weinig vertrouwen in burgers, geen draagvlak referendum (overheid luistert toch niet en burger kan zelf niet goed beslissen), wil balans tussen vrijheid van meningsuiting en respect voor de ander – Segment passief-laag vertrouwen: ziet NL niet als DR, overheid moet grenzen stellen, veiligheid en zekerheid bieden, politiek is complex en staat te ver van burgers af, zoekt sterke leider, rechtsgang is willekeurig en bureaucratisch, respect ander moet prevaleren boven vrijheid van meningsuiting

Conclusies

Burgers

Voor de idee van de democratische rechtsstaat bestaat onder burgers een groot draagvlak. Dit komt zowel naar voren uit grootschalig, representatieve enquêtes als uit diepgaande gesprekken met burgers. Veel waardering is er voor de democratische staatvorm en het rechtssysteem. Ook het gelijkheidsbeginsel en het recht op vrijheid van meningsuiting kunnen op een brede steun van de bevolking rekenen. Bovendien is de betrokkenheid van burgers bij de politiek de laatste jaren toegenomen.

Door een groot deel van de bevolking lijkt vrijheid als de centrale waarde van de democratische rechtsstaat te worden ervaren. Vrijheid is volgens hun kunnen doen wat je wil en kunnen zeggen wat je wil. Deze vrijheid wordt niet als absoluut gezien. Zo keuren de meesten het aanzetten tot wandaden en het kwetsen van anderen af en zouden publieke personen deze grens eerder bereiken.

Als het over de precieze invulling en het actuele functioneren van de democratische rechtsstaat in Nederland gaat is het vertrouwen laag en het draagvlak broos. Zo valt er veel kritiek te beluisteren op de handhaving van wetten en regels: er is teveel bureaucratie, er wordt niet consequent gestraft of er wordt niet hard genoeg gestraft. Er bestaat ook in toenemende mate wantrouwen ten aanzien van politiek en politici en de officiële kanalen van democratische wilsvorming.

Nederland lijkt niet algemeen ervaren te worden als een 'echte' democratische rechtsstaat. Uit de reacties van de burgers in dit onderzoek spreekt veel teleurstelling, verbittering en cynisme als het over Nederland als democratische rechtsstaat gaat. Het is heel wel denkbaar dat in deze specifieke opvatting de algehele maatschappelijke, economische en politieke onvrede in Nederland tot uiting komt. De burgers zouden dan niet zozeer ontevreden zijn over Nederland als democratische rechtsstaat, maar zij zouden hun algemene onvrede op dit specifieke onderwerp projecteren. Het begrip democratische rechtsstaat zou dan niet veel meer zijn dan een containerbegrip.

Het ziet er echter naar uit dat de negatieve toon bij burgers wel degelijk een fundament heeft in onvrede over het functioneren van de democratische rechtsstaat in Nederland als zodanig. Burgers lijken in dit onderzoek met name somber gestemd te zijn als het gaat om de wijze waarop overheid en politiek functioneren, en de invloed van burgers daarop. Hiervoor zoekt men ook oplossingen. Het referendum lijken zij bij uitstek het middel te vinden om de democratische rechtsstaat te revitaliseren, mits er goede informatievoorziening is en iets wordt gedaan met de uitslag.

Onder burgers kunnen twee sterk uiteenlopende visies op de invulling van de democratische rechtsstaat worden aangetroffen. Burgers die maatschappelijk en politiek weinig participeren en eveneens weinig vertrouwen hebben in de democratische rechtsstaat pleiten voor sterk leiderschap en een sterke overheid die heldere grenzen stelt, corrigeert, bescherming biedt en niet te veel regels maakt. Deze burgers vinden dat de vrijheid van meningsuiting niet ten koste mag gaan van het kwetsen van anderen en begrensd moet worden. Het referendum zien zij

als een waardevol instrument: het biedt de mogelijkheid op een overzichtelijke en concrete manier invloed uit te oefenen. Het samengaan van een roep om sterk leiderschap én meer inspraak van burgers lijkt een tegenspraak. Mogelijk drukken beide uitingen een identiek verlangen uit naar een eenvoudiger en overzichtelijker besluitvorming.

Burgers die maatschappelijk en politiek participeren en veel vertrouwen hebben in de democratische rechtsstaat lijken veel minder van de overheid te verwachten en willen relatief veel ruimte geven aan de individuele vrijheid. Zij leggen de verantwoordelijk voor woorden en daden in een democratische rechtsstaat bij de burger zelf, en vinden dat iedereen ook goed moet beseffen wat hij of zij oproept bij anderen. Voor deze burgers wordt het dilemma vrijheid van meningsuiting en het niet-kwetsen van anders denkenden dan ook opgevat als een persoonlijke aangelegenheid waarin iedereen zijn eigen afweging moet maken. Het referendum wordt ook door dit segment burgers omarmd, maar dient wel gedoseerd te worden ingezet.[6]

De moslimmannen in dit onderzoek uiten sterke twijfels over de mate waarin het gelijkheidsbeginsel in de praktijk wordt gewaarborgd. Dit beginsel representeert voor hun de kern van onze democratische rechtsstaat, in tegenstelling tot de autochtone Nederlanders die vooral het vrijheidsbeginsel centraal stellen.

De onvrede in de bevolking met betrekking tot de democratische rechtsstaat lijkt dus twee verschillende bronnen te hebben. Volgens autochtone Nederlanders wordt vooral de claim 'democratie' niet waargemaakt, volgens moslims de claim 'rechtsstaat'.

In een vervolgonderzoek zou de precieze omvang van de geuite onvrede en het gesignaleerde wantrouwen moeten worden gekwantificeerd. Dan wordt pas duidelijk welke segmenten er precies zijn, hoe groot die zijn en in welke mate de diverse dilemma's daar spelen.

Wetenschappers en professionals

De focus heeft in dit onderzoek met name gelegen op 'de burger', omdat de kennis over die groep de meeste lacunes vertoont. Wel is duidelijk geworden dat de democratische rechtsstaat ook onder wetenschappers en professionals een omstreden begrip is, waarvan de definitie verbonden is met verschillende politieke en filosofische stromingen. Hierbij zijn drie centrale tegenstellingen te onderscheiden: 1) de vertegenwoordigende of participerende democratie, 2) een staat die wel of juist geen uitdrukking geeft aan een cultuurgemeenschap en 3) legitimatie van de besluitvorming in de democratie en het legaliteitsbeginsel versus een systeem van 'checks and balances'.

Waar deskundigen uit diverse disciplines het wel over eens zijn, is dat de democratische rechtsstaat in Nederland onder druk staat. Door maatschappelijke ontwikkelingen als internationalisering, toenemende complexiteit en individualisering verliest de staat aan gezag en invloed. Daarnaast hebben politieke gebeurtenissen als de dreiging van internationaal moslimterrorisme en politieke

6 Burgers uit het segment passief-vertrouwen zien overigens als enigen weinig in referenda en vertouwen meer op indirecte democratie.

moorden in Nederland het vertrouwen in de democratische rechtsstaat ondermijnd.

Confrontatie twee perspectieven

De Nederlandse burgers voelen zich over het algemeen niet erg vertegenwoordigd door de politiek. Een duidelijk wens die in reactie hierop in dit onderzoek meermalen naar voren kwam, is (meer) gebruikmaking van directe vormen van democratie. Met name wordt de hoop gevestigd op referenda, maar ook de direct gekozen minister-president kan op een breed draagvlak rekenen. Aan de andere kant klinkt in dit onderzoek ook de behoefte door aan meer leiderschap in de politiek. Men vindt de politiek vaak complex en afstandelijk en wil kunnen vertrouwen op sterke leiders en een sterke overheid die duidelijke, heldere grenzen stelt, corrigerend optreedt en bescherming biedt.

Net als wetenschappers en professionals zijn burgers het dus niet eens over de gewenste invulling van de democratische rechtsstaat: een systeem van directe, participerende democratie versus een systeem waarin burgers vertegenwoordigd worden door een democratisch gekozen elite. Het lijkt er echter wel op dat burgers die behoefte hebben aan meer 'leiderschap' ook meer directe invloed zouden willen hebben op de keuze van de leiders die hen vertegenwoordigen. Daarmee is het onderscheid tussen participatie en vertegenwoordiging voor burgers niet zozeer een tegenstelling, maar kunnen beide systemen elkaar aanvullen.

De vraag of de staat een cultuurgemeenschap moet uitdrukken of neutraal moet blijven ten aanzien van normen en waarden lijkt door burgers nauwelijks in verband te worden gebracht met de democratische rechtsstaat. Hetzelfde geldt voor de vraag of besluitvorming gelegitimeerd moet worden via de democratie en het legaliteitsbeginsel of via het systeem van 'checks and balances'. De invoering van het dualisme in de gemeentepolitiek en de discussie over verhouding rechter-wetgever zijn bijvoorbeeld geen issues die spelen onder burgers.

1 Inleiding

1.1 Achtergrond

In het huidige politieke en maatschappelijke debat komen we vaak het begrip ‘democratische rechtsstaat’ tegen[7]. Recent nog werd in een WRR-rapport[8] beweerd dat de uitgangspunten van de ‘democratische rechtsstaat’ in de samenleving breed worden gedeeld. Echter, de moorden op Fortuyn en Van Gogh en meer algemeen (angst voor) radicalisering en terrorisme hebben voeding gegeven aan de twijfel dat misschien toch niet iedereen in Nederland de waarden onderschrijft die ten grondslag liggen aan de ‘democratische rechtsstaat’. Discussies over de grenzen aan de vrijheid van meningsuiting weerspiegelen dit debat. Wat in deze discussie precies onder de ‘democratische rechtsstaat’ wordt verstaan, is niet altijd duidelijk. In hoeverre is de betekenis die de wetenschap, politiek en de ambtenarij tegenwoordig geven aan de democratische rechtsstaat nog gelijk aan de staatsrechtelijke inhoud van het begrip? En worden de waarden waarnaar zij verwijzen gedeeld door diverse groepen burgers?

Er zijn diverse algemene empirische studies te vinden waarin aan de hand van enkele stellingen de mening van groepen inwoners gepeild zijn, onderzoeken waarin deskundigen hun licht laten schijnen over dit vraagstuk en een combinatie hiervan. Een diepgravende beschrijving van de beelden die diverse groepen inwoners hebben van het begrip democratische rechtsstaat ontbreekt echter nog. Het doel van dit onderzoek is in deze lacune te voorzien.

1.2 Doelstelling en probleemstelling

De **doelstelling** van het onderzoek luidt:

Het verkennen van bestaande beelden van de democratische rechtsstaat bij burgers, wetenschappers en professionals

Het onderzoek is bedoeld om bestaande kennis te inventariseren en nieuwe hypothesen op het spoor te komen. In een eventuele vervolgstudie kunnen deze hypothesen aan de empirie worden getoetst.

Uit de doelstelling kan de volgende **probleemstelling** worden afgeleid:

Hebben inwoners van Nederland beelden bij het begrip "democratische rechtsstaat", en zo ja, wat is daarvan de achtergrond en in hoeverre wijken deze beelden af van de wijze waarop het begrip wordt gebruikt door wetenschappers en professionals?

[7] Zie bijvoorbeeld: toespraak (voormalig) minister de Graaf 8 september 2004 bij de opening van het academisch jaar Academie voor wetgeving UvT: Grondwet en democratische rechtsstaat en ‘Ongeschikt Recht. Anders denken over de rechtsstaat’, Gijs van Oenen, EUR, Boom Juridische Uitgeverij, 2004.

[8] Waarden, normen en de last van het gedrag, Den Haag, WRR, 2003. en De staat van de democratie, WRR 2004, p.11.

Deze probleemstelling vraagt om enige nadere toelichting.

In deze studie is de letterlijke term 'democratische rechtstaat' en de betekenis (het achterliggende concept) voorwerp van onderzoek, maar ook de operationalisatie ervan: de manier waarop de democratische rechtsstaat in Nederland is ingericht en functioneert.

Onder 'beelden' van de democratische rechtsstaat verstaan wij de totale beleving van burgers over dit onderwerp. Het gaat niet alleen om specifieke meningen over de democratische rechtsstaat, maar ook over de vraag wat het begrip 'democratische rechtsstaat' inhoudt.

De 'achtergrond' van de beelden waarnaar verwezen wordt in de probleemstelling heeft betrekking op de zienswijzen of paradigma's waarin de beleving van de democratische rechtsstaat is ingebed alsook naar de hiermee samenhangende sociale en culturele kenmerken van burgers.

Wij zijn in dit onderzoek geïnteresseerd in opvattingen van wetenschappelijke experts maar ook in die van experts in bredere zin, zoals politici, bestuurders en juristen, hier aangeduid als 'professionals'.

Onderzoeksvragen algemeen

De volgende vragen vormen de leidraad in het onderzoek:

1. Hoe wordt het begrip democratische rechtsstaat tegenwoordig gebruikt in het wetenschappelijke en maatschappelijke debat en welke betekenis wordt er aan gegeven?
2. Welke algemene noties over de democratische rechtsstaat zijn te destilleren uit reeds verrichte empirische studies onder de Nederlandse bevolking?
3. Welke kenmerken zijn relevant bij het indelen van inwoners van Nederland in groepen met betrekking tot beelden van de democratische rechtsstaat?
4. In hoeverre hebben de onderscheiden groepen inwoners van Nederland een notie van het *begrip* democratische rechtsstaat, wat houdt die in en waarop is die gebaseerd?
5. Welke opvattingen hebben groepen inwoners van Nederland over *elementen* die (in de ogen van professionals) behoren tot de democratische rechtsstaat.

1.3 Onderzoeksopzet

Het onderzoek naar beelden van de democratische rechtsstaat kent verschillende onderdelen:

- Een literatuurstudie
- Een kwantitatief recent data onderzoek
- Een expertmeeting
- Focusgroepen

In de literatuurstudie, uitgevoerd door dr. W. de Been in samenwerking met prof. dr. W. Witteveen (Universiteit van Tilburg), zijn opvattingen van wetenschappers en professionals over de democratische rechtsstaat in kaart gebracht

en is nagegaan hoe deze zich verhouden tot de opvattingen van de burgers zoals die naar voren komen in empirisch onderzoek.

Parallel aan het literatuuronderzoek heeft een analyse plaatsgevonden van beschikbare data in de Mentality-database van Motivaction. Deze database is opgebouwd op basis van representatieve steekproeven uit de Nederlandse bevolking van 15 tot 80 jaar in de periode 1997-2005 en bevat circa tienduizend variabelen met betrekking tot waarden en leefstijlen van burgers. In overleg met de begeleidingscommissie is hieruit een aantal vraagstellingen geselecteerd en geanalyseerd om inzicht te verwerven in houdingen van burgers ten aanzien van vitale onderdelen van de democratische rechtsstaat. Daarbij is ingezoomd op zowel politieke, strafrechtelijke als sociaal-culturele aspecten.

Op basis van de uitkomsten van het literatuuronderzoek en de analyse van beschikbare data is een expertsessie gehouden met wetenschappers[9]. Doel van deze sessie was te reflecteren op de literatuurstudie en Mentality-analyse en eventuele ontbrekende inzichten op het spoor te komen omtrent de beleving van de democratische rechtsstaat door deskundigen en burgers. Bovendien werd de wetenschappers advies gevraagd over de opzet en samenstelling van de focusgroepen.

Middels een zestal focusgroepen is vervolgens een diepgravend inzicht verkregen in de beelden die verschillende groepen burgers hebben bij het begrip democratische rechtsstaat en daarmee samenhangende concepten.

Als de inzichten uit al deze onderdelen op een rij worden gezet ontstaat tot slot een beeld van de overeenkomsten en verschillen in de perceptie van de democratische rechtsstaat door wetenschappers, professionals en burgers. Een schematisch overzicht van het onderzoeksproces is hieronder vermeld.

9 Dr. G. van den Brink, dr. B. van Klink, prof. dr. J. Thomassen, prof. dr. W. Witteveen

Zoals uit deze figuur valt af te lezen, is het onderzoek erop gericht op twee manieren inzicht te verkrijgen in de beelden van de democratische rechtsstaat. Enerzijds onderzoeken we de beelden die wetenschappers en professionals hebben door middel van literatuurstudie en de expertmeeting. Anderzijds onderzoeken we de beelden die burgers hebben. Hierbij maken we met name gebruik van een analyse van beschikbare data in de Mentality-database van Motivaction en focusgroepen. Daarnaast leveren ook de literatuurstudie en de expertmeeting enig inzicht in beelden bij burgers.

Het onderzoek heeft plaatsgevonden tussen periode augustus 2005 en februari 2006.

1.4 Begeleiding van het onderzoek

Het onderzoek is begeleid door een door de opdrachtgever ingestelde commissie. De commissie was als volgt samengesteld:
- Prof. dr. B. Maddens, voorzitter (KU Leuven)
- Mw. mr Y. Visser (WODC)
- Mw. dr. E. Backbier (Ministerie van Justitie)
- Drs. T. Schillemans (RMO Adviesraad)
- Mr. M. Prinsen (Ministerie van Binnenlandse Zaken)

De taak van de commissie was toe te zien dat doelstelling en opzet van het onderzoek werden gerealiseerd overeenkomstig het onderzoeksvoorstel. De verantwoordelijkheid voor de inhoud van het rapport ligt bij opdrachtnemer Motivaction.

2 Beelden uit de literatuur

2.1 De democratische rechtsstaat: een omstreden begrip

Lange tijd waren discussies over de democratische rechtsstaat een esoterische aangelegenheid voor wetenschappers, juristen en bestuurders. Deze debatten hadden betrekking op grootschalige, anonieme politieke en sociale processen en de gevolgen daarvan op de democratische rechtsstaat – ontwikkelingen zoals de opkomst, en later de herstructurering, van de sociale welvaartstaat, de ontzuiling, en meer recentelijk de individualisering, de globalisering en de verplaatsing van de politiek. In de afgelopen jaren is de democratische rechtsstaat echter ook een omstreden begrip geworden voor gewone burgers in het publieke debat. De gebeurtenissen die hiertoe aanleiding hebben gegeven, liggen nog vers in het geheugen: de aanslag van 9/11 en de internationale strijd tegen het terrorisme die daarop volgde; de politieke moorden op Pim Fortuyn en Theo van Gogh; het echec van de Europese grondwet; en onlangs het demasqué van het openbaar ministerie in de zaak van de Schiedamse parkmoord. Deze gebeurtenissen hebben fundamentele vragen opgeworpen over de aard van de democratische rechtsstaat. Vragen die voor de twee onderscheiden groepen – de burgers en de deskundigen – niet altijd dezelfde lijken te zijn.

Zo is een belangrijk thema in wetenschappelijke en bestuurlijke kringen de veranderde omgeving van de Nederlandse rechtsstaat. Besluitvorming vloeit steeds meer uit Den Haag weg en verplaatst zich steeds meer naar enerzijds het internationale toneel – met name de EU – en naar anderzijds het lokale niveau, naar de overheidsinstellingen en -organisaties die direct met de burger in contact komen. Dit is nauwelijks een thema in het publieke debat in de media. Ook de onder wetenschappers en bestuurders fel bediscussieerde vraag in hoeverre de groeiende regeldichtheid teveel macht heeft gegeven aan de rechter ten koste van het bestuur, lijkt geen groot thema voor de Nederlandse burgers. De vragen die zowel de professionals als het electoraat bezighouden hebben veeleer betrekking op de dramatische gebeurtenissen van de afgelopen jaren, zoals de opkomst van het internationale terrorisme en de opstand der burgers onder leiding van Fortuyn. Vragen die hier spelen zijn bijvoorbeeld: Hoe ver kunnen we ingrijpen in de vrijheidssfeer van individuele burgers bij de bestrijding van het terrorisme, voordat we de rechtsstaat die we daarmee willen beschermen, ondermijnen? Wat valt nog onder de vrijheid van meningsuiting en wat is opruiing, discriminatie of subversieve staatsondermijning? Welke aspecten van de democratische besluitvorming kunnen worden voorgelegd aan de burger in een referendum en welke zaken kunnen beter een zaak blijven voor hun afgevaardigden?

Deze dilemma's geven aan waar de breuklijnen lopen waarlangs een contemporaine opvatting van de rechtsstaat vorm krijgt. Daarbij is het tamelijk duidelijk welke standpunten er bij de deskundigen en professionals leven over de rechtsstaat. Wat gewone burgers denken van de rechtsstaat, en wat e r met die rechtsstaat aan de hand is, is daarentegen helemaal niet zo duidelijk. *Het doel van deze studie is om hierover meer helderheid te verschaffen, om na te gaan wat er bij de wetenschappers en professionals gedacht wordt over de rechtsstaat en hoe zich dat verhoudt tot de opvattingen van de burgers, voor zover deze bekend zijn.*

Eerst zal daarvoor een beeld worden geschetst van de maatschappelijke, politieke en bestuurlijke ontwikkelingen die de achtergrond vormen van het debat over de rechtsstaat. Daarna zullen de voortschrijdende inzichten over de rechtsstaat worden besproken die de afgelopen jaren als antwoord op deze ontwikkelingen naar voren zijn gekomen in de wetenschappelijke literatuur. Deze inzichten zullen vervolgens geconfronteerd worden met de beelden van de democratische rechtsstaat die leven bij de burgers van Nederland – althans de rechtstatelijke opvattingen van de burgers voor zover deze zijn af te leiden uit recente empirische onderzoeken. Tot slot zal de bespreking van de opvattingen over de democratische rechtsstaat worden geconcretiseerd aan de hand van een drietal rechtstatelijke dilemma's.

2.1.1 Maatschappelijke trends

Als men de literatuur over de rechtsstaat erop naslaat valt een grote overeenstemming op over de schaarbeweging die de rechtsstaat thans uiteenrekt, met aan de ene kant een trend van besluitvorming die wegvloeit naar het internationale niveau en aan de andere kant een devolutie van de besluitvorming naar het lokale niveau. Het proces van toenemende internationalisering leidt er toe dat steeds meer besluiten op internationaal niveau genomen die gevolgen hebben voor de Nederlandse verhoudingen. Tegelijkertijd zorgen de groeiende complexiteit van de postindustriële samenleving en de toegenomen individualisering van de burger ertoe dat steeds meer maatwerk van de overheid wordt verwacht, maatwerk dat alleen maar in de directe interactie met de burger geboden kan worden.

In een interview stelde SER-voorzitter Herman Wijffels onlangs: '[Er zijn] honderden voorbeelden van mensen aan de basis van de samenleving die bezig zijn met een omkering. Bijna alles wat wij aan structuren hebben, is top down georganiseerd. Veel daarvan moet op zijn kop, moet worden heringericht, bottom up.' Heel summier vat dit de kern samen van een ontwikkeling die in tal van overheidsrapporten wordt gesignaleerd. In grove lijnen komt deze erop neer dat de Nederlandse burger van een gepacificeerde, volgzame, onmondige, passieve en gezagsgetrouwe conformist is uitgegroeid tot een eigenzinnige, onafhankelijke, geïnformeerde, veeleisende en kritische individualist. Deze maatschappelijke ontwikkeling heeft het politieke en bestuurlijke systeem onder grote druk gezet. We zitten daarmee, nogmaals in de woorden van Wijffels, 'in de laatste fase van een sociaal, economisch en politiek systeem dat in veel opzichten versleten is.'[10] Alles moet op zijn kop worden gezet; er moet een overschakeling plaatsvinden van hiërarchische naar horizontale relaties, van aanbodsturing naar vraagsturing, van inputlegitimiteit naar outputlegitimiteit en van een bevelshuishouding naar een onderhandelingshuishouding.

In de literatuur wordt deze 'Umwertung aller Werte' geassocieerd met een aantal maatschappelijke ontwikkelingen. Zo stelt de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO):
De Nederlandse samenleving is door grote en meerjarige processen als individualisering, informatisering en internationalisering ingrijpend veranderd. De hedendaagse burger is mondig geworden en weet vaak goed wat hij wil. Daardoor ontstaat een steeds grotere variëteit aan levensstijlen, voorkeuren en ambities.

[10] Herman Wijffels in een interview in *NRC Handelsblad* 10&11 september 2005, p. 17.

De maatschappelijke instituties blijven achter bij de snelheid van die veranderingen.[11]

Door deze ontwikkelingen bevindt Nederland zich in 'een overgangstijd tussen bestuurlijke paradigma's.' Het vertrouwde paradigma van de verzorgingsstaat 'met zijn nadruk op centraal ingrijpen, grootschaligheid, uniformiteit en gelijkheid, past steeds minder bij de veranderde maatschappelijke verhoudingen'[12]
Het nieuwe paradigma dat hiervoor in de plaats is gekomen wil responsief zijn ten opzichte van de wensen van de burger, wil instellingen meer ruimte laten om creatieve oplossingen te bedenken, en wil burgers en mensen in het veld meer verantwoordelijkheid geven voor de oplossing van hun problemen. Dit nieuwe paradigma is volgens de RMO echter nog niet goed uit de verf gekomen. De bevrijding van centrale sturing is bijvoorbeeld gepaard gegaan met een nieuwe plicht om resultaten te verantwoorden. Zo is er een meetindustrie opgekomen die sterk de nadruk legt op meetbare resultaten. Hier vanuit kan volgens de RMO 'een ongewenst centraliserende werking uitgaan.' Met het paradoxale gevolg dat de landelijke overheid 'zo met de ene hand beleidsruimte weg[geeft] die ze met de andere hand weer terugneemt.'[13] Marktwerking heeft ook niet altijd de gewenste resultaten gebracht. Verzelfstandiging van overheidsinstellingen heeft in een aantal gevallen geleid tot monopolisten, waardoor van werkelijke keuzevrijheid voor de burger geen sprake was. Daarnaast is in andere gevallen de doelstelling om de burger als consument soeverein te maken uit het oog verloren. Hierdoor werd hij niet koning klant, maar handelswaar, zoals bijvoorbeeld de cohorten langdurig werkelozen die werden geveild aan concurrerende reïntegratiebedrijven.[14]

Ondanks deze problemen blijft volgens de RMO echter de overstap naar een nieuw bestuursparadigma noodzakelijk. Zij stelt daarvoor twee ontwikkelingslijnen centraal: horizontalisering en kaderstelling. Aan de ene kant moet de overheid aandacht besteden 'aan de vraag hoe er *ruimte* kan komen voor instellingen en professionals om hun verantwoordelijkheid te nemen, om initiatief, creativiteit en ondernemingszin te tonen.' Aan de andere kant moet de overheid kaders stellen 'in de richting van burgers als kiezers, die vragen om duidelijke keuzes en gezaghebbend optreden,' maar ook 'in de richting van burgers als afnemers van publieke diensten, die terecht hoge eisen stellen aan de kwaliteit van de dienstverlening in de publieke sector.'[15]

De WRR heeft in een aantal studies een soortgelijke ontwikkeling geschetst. Ze spreekt in haar rapport over *De toekomst van de nationale rechtsstaat*, bijvoorbeeld, over een aantal evenwichten die moeten worden hervonden onder de nieuwe omstandigheden van vandaag.[16] Deze evenwichten hebben bijvoorbeeld betrekking op de internationalisering en de gevolgen van toenemende internationale verplichtingen voor de manier waarop Nederlandse rechtsstatelijke waarborgen functioneren. Ook gaat het hierbij om een herdefiniëring van de verantwoordelijkheid in de relatie tussen burger en openbaar bestuur.

---

11 RMO, *Bevrijdende Kaders: Advies 24*, februari 2003, p. 14.
12 Ibidem, p. 7.
13 RMO Advies 24 2003, p. 25.
14 RMO Advies 24 2003, p. 26.
15 RMO Advies 24 2003, p. 35.
16 WRR 63 2002, p. 247-76.

Er is een nieuw soort burgers opgekomen, stelt het rapport, 'die zich kritisch en veeleisend opstellen in de rollen van coproducent van beleid, modern onderdaan en weerbare klant' en vanuit deze rollen 'nadrukkelijk hun persoonlijke belangen of groepsbelangen naar voren' brengen.[17]

De recente WRR studie *Vertrouwen in de buurt* geeft aan hoe dat heeft geleid tot een viertal bestuurlijke spanningsvelden. Deze spanningsvelden, stelt de raad, zijn het gevolg van het feit dat de overheid zich in een spagaat bevindt tussen een vraaglogica en een institutionele aanbodlogica. Aan de ene kant hebben deze spanningsvelden betrekking op de *inhoud* van het beleid: (1) moet beleid worden gedifferentieerd naar de individuele wensen en situatie van de betrokken burgers, of uniform worden vastgesteld zonder aanzien des persoons; en (2) moet beleid integraal worden geformuleerd voor een bepaalde groep of wijk, of functioneel worden gedifferentieerd langs de organisatorische specialismen van de verschillende overheidsinstanties. Aan de andere kant hebben ze betrekking op de *vorm* van het beleidsproces: (3) moet beleid worden opgesteld door middel van coproductie tussen het openbaar bestuur, de burger en sociale spelers, of juist worden opgelegd aan het veld door de overheid als het democratisch gelegitimeerde besluit; en (4) moet de overheid op gepaste afstand blijven zodat burgers hun eigen initiatieven kunnen ontplooien, of moet ze dicht op het veld zitten om efficïent, adequaat en professioneel beleid te waarborgen.[18] Hoewel de WRR-studie geen voorkeur wil uitspreken voor de vraag- of de aanbodlogica maakt ze duidelijk dat er op het niveau van de buurt op zulke terreinen als de fysieke inrichting, veiligheid, onderwijs, kinderopvang en sociale infrastructuur goede mogelijkheden bestaan voor vraaggestuurd beleid.

Het hierboven geschetste beeld sluit ook aan bij analyses in de bestuurskundige literatuur. Mark Bovens noemt in een veel geciteerde analyse vier problematische ontwikkelingen voor de democratische rechtsstaat: (1) *deterritorialisering*, het optreden van problemen die het gegeven territoir van de nationale staat ontstijgen; (2) *turbulentie*, technologische ontwikkelingen die elkaar in hoog tempo opvolgen en onvoorspelbare maatschappelijke gevolgen teweegbrengen; (3) *horizontalisering*, de verschuiving van de macht van het politieke centrum naar de haarvaten van het bestuur waar in toenemende mate onderhandeling en interactie plaatsvindt met de burger; en (4) *dematerialisering*, het toenemende belang van informatie als sociaal goed, een goed dat veel lastiger te reguleren is.[19] De bestuurskundige Paul Frissen hanteert vier soortgelijke concepties. (In plaats van *turbulentie* die een hoog tempo heeft, spreekt Frissen echter van *versnelling* die turbulent is, en voor de term *dematerialisering* hanteert hij de term *virtualisering*.)[20]

Ook de bestuurskundige Maarten Hajer heeft zijn vier kernpunten.

---

17 WRR 63 2002, p. 109; Hertogh hekelt niettemin de traditionele focus op de centrale rol van de overheid in dit rapport; Hertogh 2003, p. 550-2.
18 WRR 2005, p. 117-27
19 Bovens 2003, p. 20-7
20 Frissen 2002, p. 44; Achter de onderscheiden termen *dematerialisering* en *virtualisering* gaat ook een genuanceerd verschil in betekenis schuil, zie: Bovens 2003, p. 27-8.

Naast het wegvallen van 'de vaste territoriale schaal van bestuur,' en de 'effectieve hiërarchische structuren' (wederom deterritorialisering en horizontalisering), brengt Hajer nog twee andersoortige kernpunten naar voren. Ten eerste spreekt Hajer over het probleem van 'ongestructureerde problemen,' dat wil zeggen 'problemen waarbij zowel onenigheid bestaat over de precieze aard van het probleem als over de meest wenselijke oplossingen.' En, ten tweede, noemt Hajer het probleem van het verlies van 'een gedeeld besef van culturele verbondenheid' en 'onderling vertrouwen' in de postmoderne conditie, waardoor 'het ontwikkelen van culturele verbondenheid een *zelfstandige opgave* [wordt] voor beleidsmakers en politici.'[21] Het bestuur moet er voor zorgdragen dat er 'discursieve ruimtes' ontstaan, gedeelde kaders waarbinnen burgers en politici kunnen komen tot de definiëring en oplossing van maatschappelijke problemen.[22] Deze laatste twee problemen in het kwartet van Hajer zou men in zekere zin variaties op het thema van de groeiende complexiteit kunnen noemen, een thema dat ook Bovens en Frissen aankaarten.[23]

Wat de bovengenoemde analyses verbindt is dat ze allen het proces beschrijven van de toenemende uitholling en de afnemende macht van de staat, – door internationalisering, door groeiende complexiteit, door de individualisering van de burger – en dat ze allen proberen alternatieven aan te dragen om het ideaal van de democratische rechtsstaat ook onder deze nieuwe omstandigheden in stand te houden. In de studie *De sociale rechtsstaat voorbij* concludeert Witteveen dat de 'situatie van "nieuwe onoverzichtelijkheid" ook kansen schept om tot nieuwe vormen van democratisering en rechtstatelijkheid te komen.' Om een nieuwe vormgeving van het ideaal van de democratische rechtsstaat is het volgens Witteveen echter wel noodzakelijk dat we een 'conceptuele switch' maken, dat we 'ons minder exclusief richten op de staat als drager van democratie en rechtsstaat en in plaats daarvan de idealen van democratie en rechtsstatelijkheid bekijken *vanuit het standpunt van de burgers*.' Hij noemt deze herijking van het rechtsstaatideaal 'de wending naar rechtsstatelijkheid,' een wending waarmee we de traditionele democratische en rechtsstatelijke vereisten voor overheidsingrijpen gaan beschouwen als 'kwaliteitsmaatstaven waaraan het handelen kan worden getoetst.' De eis van rechtsstatelijkheid wordt daarmee verbreedt van louter het optreden van de overheid, naar het optreden van alle machtige actoren waarvan burgers afhankelijk zijn.[24]

Deze wending van rechtsstaat naar rechtsstatelijkheid is volgens Witteveen 'geen definitief of zelfs maar voorlopig afscheid van de staat.'[25]

---

[21] Hajer 2000, p. 14-5.
[22] Hajer 2000, p. 25-7.
[23] Er zijn ook kanttekeningen geplaatst bij wat men zou kunnen samenvatten als de opkomst van de 'postmoderne conditie.' De diagnose dat in onze tijd de politieke problemen ingewikkelder zijn geworden, de ontwikkelingen onvoorspelbaarder en de voorkeuren, levensstijlen en ambities van burgers diverser, wordt eigenlijk nooit met harde gegevens onderbouwd. 'De these van de toenemende gecompliceerdheid wordt in het algemeen als een vanzelfsprekendheid geponeerd,' merkt Bart Tromp dan ook op in een bijdrage aan een WRR studie over de democratische rechtsstaat. Hij twijfelt aan deze these en stelt voor om eens serieus na te gaan in hoeverre er werkelijk sprake is van groeiende complexiteit met betrekking tot een nader gespecificeerd verleden. Het is maar de vraag, volgens Tromp, of de politieke en bestuurlijke problemen in het verleden zoveel overzichtelijker en eenvoudiger waren (en daarmee of de huidige omstandigheden ook echt zulke speciale, nieuwe eisen stellen aan het democratische bestuur.) WRR 2004, p. 354.
[24] Witteveen & Klink 2002, p. 54.
[25] Witteveen & Klink 2002, p. 56.

De staat is immers niet verdwenen, en nog steeds een zeer belangrijke institutie. Het gaat Witteveen er veeleer om de waarden die met de democratische rechtsstaat zijn verbonden en binnen de juridische traditie zijn ontwikkeld om de relatie tussen staat en burger te ordenen, enigszins los te weken uit deze traditionele context en algemener toepasbaar te maken voor de relaties van burgers met andere machtige maatschappelijke spelers. De grenzen van de traditionele rechtsstaat vervagen, maar de rechtsstatelijke waarborgen blijven voor de burger onverminderd van belang.

Naast deze maatschappelijke processen hebben zich ook een drietal politieke gebeurtenissen voorgedaan die grote schokbewegingen hebben veroorzaakt in de Nederlandse rechtsstaat. Ten eerste vond de terreurdaad van 9/11 plaats en is voor iedereen duidelijk geworden dat een wereldwijde dreiging van het internationale moslimterrorisme uitgaat. Deze dreiging is niet aan Nederland voorbij gegaan. De moord op Theo van Gogh door Mohammed B. en de opsporing van de Hofstadgroep hebben de bescherming van de rechtsstaat tegen terreur ook hier hoog op de agenda gezet. Vaak wordt erop gewezen dat dit terrorisme een nieuwe uitdaging vormt voor westerse democratieën: de voortschrijdende technologie zou de mogelijke destructieve kracht van een aanslag enorm hebben verhoogd, met het internet zou het terrorisme zich hebben geglobaliseerd, en uit het gebruik van zelfmoordaanslagen op zogenoemde soft targets zonder duidelijke politieke eisen, zou een nieuw destructief nihilisme spreken, althans een vorm van geweld zonder enig praktisch haalbare doelstelling.[26] Dit heeft niet alleen het dilemma van een keuze tussen veiligheid en vrijheid aan burgers en bestuurders opgedrongen, maar heeft ook ernstige vragen opgeworpen over de multiculturele samenleving en het recht op vrije meningsuiting.

Dergelijke meerduidigheid is ook een karakteristiek van de tweede gebeurtenis, de opkomst van, en moord op, Pim Fortuyn in 2002. De politieke aardverschuiving die met de naam Fortuyn verbonden is, gaat om te beginnen over de grote kloof tussen de burger en Den Haag die daarmee aan het licht werd gebracht. Fortuyn gaf stem aan een significant deel van het electoraat dat zich kennelijk niet meer herkende in de politieke besluitvorming.[27] Dit ging gepaard met een doorbreking van wat politieke correctheid is gaan heten – het taboe op het thematiseren van de culturele eigenheden van minderheden in het publieke debat. Deze uitoefening van zijn recht op vrije meningsuiting, zo stelde Fortuyn zelf reeds vast, stond op gespannen voet met artikel 1 van de Nederlandse grondwet.

---

[26] Het is geen uitgemaakte zaak of deze vorm van terrorisme inderdaad volstrekt nieuw is. De nihilistische terrorist die vooral uit is op ontwrichting en vernieling is geen novum. We kennen deze vorm van terrorisme ook uit de 19e eeuw, toen in de Verenigde Staten en Europa anarchistische *dynamitards* probeerden de westerse, kapitalistische samenleving te destabiliseren. (Zie: Ferguson 2004 (2005), p. 120-8 en *The Economist* 20 augustus, 2005, p 16-8.) De nihilistische terrorist werd zelfs een figuur in de 19e-eeuwse literatuur, zoals de 'Professor' in Joseph Conrad's *The Secret Agent*: 'And the incorruptible Professor walked […], averting his eyes from the odious multitude of mankind. He had no future. He disdained it. He was a force. His thoughts caressed the images of ruin and destruction. He walked frail, insignificant, shabby, miserable – and terrible in the simplicity of his idea calling madness and despair to the regeneration of the world. Nobody looked at him. He passed on unsuspected and deadly, like a pest in the street full of men.' (Conrad (1907) 1963, p. 269; een ander voorbeeld is Dostojevski's *Boze Geesten*, 1872.)

[27] Deze democratische opstand kreeg, paradoxaal genoeg, gestalte rond het tamelijk persoonlijke gedachtegoed van Fortuyn. Het droeg dan ook zijn naam – het Fortuynisme – evenals de partij die het uitdroeg – de Lijst Pim Fortuyn. Fortuyn's politieke beweging kwam niet tot stand door democratische beraadslaging met de electorale basis.

Deze thema's, zowel de kloof tussen het electoraat en het bestuur, als de kritiek op de multiculturele samenleving, als het opzoeken van de grens van de vrijheid van meningsuiting hadden duidelijke rechtsstatelijke dimensies die tot de dag van vandaag doorgalmen.

Tot slot, vond in 2005 een referendum over de Europese grondwet plaats. Deze grondwet werd door alle grote partijen in het parlement ondersteunt. Niettemin werd hij door een grote meerderheid van de Nederlandse bevolking, om overigens zeer uiteenlopende redenen, afgewezen. Wederom liep de volksvertegenwoordiging uit de pas met het volk dat ze vertegenwoordigde; wederom leek een grote kloof te gapen tussen wat in Den Haag werd bedacht en besproken en de wensen die bij het electoraat leefden. Het project van de EU, waar de Nederlandse burger nooit over geraadpleegd was, werd zo een symbool voor de verwijdering tussen de burgers en het bestuur.

2.2 De theoretische opvattingen over de democratische rechtsstaat

De bovengenoemde ontwikkelingen hebben een aantal vragen opgeroepen met betrekking tot de rechtsstaat. Het zou misleidend zijn om te beweren dat de opvattingen die bij wetenschappers en professionals leven eenduidig zijn. Er is sprake van een spectrum aan opvattingen over de democratische rechtsstaat. Om recht te doen aan deze diversiteit aan uitgangspunten zal de opvatting over de rechtsstaat aan de hand van een drietal tegenstellingen besproken worden: (1) de tegenstelling tussen een vertegenwoordigende en een directe opvatting van democratie; (2) de tegenstelling tussen een neutrale overheid en een overheid die in een 'bezielend verband' voorziet; en (3) de tegenstelling tussen een rechtsstaat in de traditie van Rousseau met de nadruk op de democratische wilsvorming, of een rechtsstaat in de traditie van Montesquieu met de nadruk op institutionele vormgeving en 'checks and balances'.

2.2.1 Vertegenwoordigende of participerende democratie (directe, republikeinse, deliberatieve, associatieve democratie)

De gangbare, formeel juridische opvatting van de democratische rechtsstaat, is er een waarachter een Schumpeteriaanse conceptie van democratie schuilgaat – een conceptie gebaseerd op het idee dat in een democratie niet zozeer het volk regeert, maar waar elites met elkaar concurreren om de gunst van het electoraat om de regeermacht te bemachtigen.[28] Deze elites regeren in de tussentijd zonder last of ruggespraak. Besluiten zijn in dit systeem democratisch gelegitimeerd zolang ze maar op een democratisch gekozen meerderheid zijn terug te voeren, hoe indirect ook. Verdedigers van deze opvatting van democratie wijzen erop dat de schaal van moderne natiestaten ieder alternatief voor een vertegenwoordigend systeem van democratie uitsluit. Bovendien is het een systeem dat leunt op de gedachte dat we in een complexe, moderne samenleving op tal terreinen, en dus ook in de politiek, afhankelijk zijn geworden van deskundigen en experts. Robert Dahl noemde dit perspectief 'guardianship' het idee dat een elite van bestuurders de belangen van het electoraat beter kunnen behartigen dan het electoraat

[28] Schumpeter, (1943) 1987, p. 269.

zelf.[29] De moderne samenleving is zo ingewikkeld geworden dat burgers voor het oplossen van hun maatschappelijke vraagstukken moeten vertrouwen op specialisten in het politieke en bestuurlijke metier, net zoals ze afhankelijk zijn van deskundigen voor het repareren van hun auto of voor het oplossen van hun medische problemen. De Amerikaanse politicoloog Schattschneider vatte het probleem zo samen: 'The public is like a very rich man who is unable to supervise closely all of his enterprise. His problem is to learn how to compel his agents to define his options.'[30]

Tegenover dit concept van democratie, staan visies op het democratisch bestel waarin de burger meer wordt betrokken bij het bestuur en waarin deze een grotere stem krijgt in de democratische besluitvorming. Het gaat hier niet om een terugkeer naar de directe democratie van de Griekse polis. De meeste voorstanders van directe vormen van democratie wensen niet zozeer een vervanging van het vertegenwoordigende systeem, maar juist een aanvulling van dat systeem met directere vormen van democratisch overleg en democratische invloed. Deze wensen zijn niet geboren uit nostalgie naar vervlogen tijden, maar zijn veeleer een antwoord op de maatschappelijke ontwikkelingen die reeds eerder zijn besproken. Om te beginnen is door de ontzuiling en de emancipatie van de burger, het electoraat kritischer en mondiger geworden. De burger wil niet meer dat er zomaar over hem geregeerd wordt, maar wil meepraten en gehoord worden. Daarnaast worden door de verplaatsing van de politiek belangrijke beslissingen vaak niet meer in het centrum genomen, maar in de uitvoerende instanties veel dichter bij de burger. Het ligt dan voor de hand om het democratisch overleg ook te verplaatsen. Dit is de verschuiving van inputlegitimiteit naar outputlegitimiteit waarover eerder werd gesproken. Dit leidt tot alternatieve concepties van de democratische rechtsstaat die meer aandacht vragen voor de actieve deelname van burgers. In de bestuurskundige literatuur worden tal van instrumenten aangereikt om dergelijke horizontalisering van het bestuur vorm te geven: interactieve beleidsvorming, co-productie van beleid, deliberatie.

Ook neo-republikeinse concepties van burgerschap zijn voorstellen om de burger meer te betrekken bij de democratisch besluitvorming. Deze voorstellingen van burgerschap zetten de burger centraal en benadrukken het belang van participatie en de ontwikkeling van burgerschapsdeugden zoals tolerantie, redelijkheid, wederkerigheid en inzet voor het algemeen belang. Er is in deze benadering nadrukkelijk een taak voor de overheid om zorg te dragen voor de vorming en ontwikkeling van haar burgers. In Nederland is dit perspectief op burgerschap vooral verbonden met het werk van Herman van Gunsteren.[31] De neo-republikeinse opvatting van burgerschap van Van Gunsteren is daarnaast bijvoorbeeld toegepast door Gabriël van den Brink. Van den Brink stelt dat er tegenwoordig een betere voedingsbodem is voor republikeins burgerschap in het Nederlandse electoraat, meer mensen beschikken over de vaardigheden en competenties voor actief burgerschap.[32] Ook het recente pleidooi in de oratie van Micha Winter voor een 'democratisch-pedagogisch offensief' om burgers en jongeren te scholen in democratisch burgerschap zou men kunnen kenschetsen als een neo-republikeinse benadering van democratie.

---

[29] Dahl 1989, p. 55-63.
[30] Schattschneider (1960) 1975, p. 136;
[31] Gunsteren 1992.
[32] Van den Brink 2002, p. 94-6.

Winter benadrukt daarin het belang van democratisch burgerschap als een aangeleerde praktijk die actief moet worden gestimuleerd door oefening van democratische vaardigheden op scholen.[33]

Een ander voorstel om de burger te betrekken is dat van de associatieve democratie. Deze vorm van democratie is erop gericht de besluitvorming zoveel mogelijk te decentraliseren, zodat burgers de gelegenheid krijgen om mee te praten over de zaken die ze het meest direct aangaan. Associatieve democratie zet in op een delegatie van overheidstaken naar kleinschaliger semi-publieke organisaties en tegelijkertijd op een democratisering van die organisaties om actieve deelname van burgers mogelijk te maken.[34] Tot slot is er de notie van deliberatieve democratie, een perspectief dat de nadruk legt op deliberatie en overleg als centrale praktijk in de democratie. Centraal staat niet meer dat een meerderheid haar machtswoord uitspreekt, maar dat besluiten worden genomen in een context van open debat gericht op de vaststelling van het besluit dat het algemeen belang het best dient.[35] Deliberatieve democratie wil terug naar het idee van publieke beraadslaging als een proces gericht op een zo onpartijdig mogelijke vaststelling van wat in het algemeen belang is, min of meer zoals een debat onder wetenschappers gericht is op de onpartijdige vaststelling van waarheid. Het gaat bij voorstellen voor deliberatieve democratie dan ook niet primair om een hervorming van de bestaande instituties van de democratische rechtsstaat, maar, zoals Dijstelbloem, Schuyt en de Vries stellen, veeleer om 'de ontwikkeling van een andere zienswijze, een frisse kijk op bestaande instituties en hun taakuitoefening om manieren te vinden die het probleemoplossend vermogen versterken.'[36]

2.2.2 Neutraliteit of een 'bezielend verband'

In de Angelsaksische politieke theorie en rechtstheorie woedt sinds de jaren 70 van de vorige eeuw een verwoed debat tussen 'liberals' (wat men wellicht vrij zou kunnen vertalen als sociaal liberalen) en 'communitarians' (of gemeenschapsdenkers). Dit debat gaat over de inrichting van de moderne liberale democratie en draait om een belangrijk onderscheid dat van belang is voor de hedendaagse discussie over de democratische rechtsstaat. De crux van het debat tussen liberale en communitaristische politieke denkers is of de rechtsstaat moet worden gezien als een instantie die neutraal moet blijven ten opzichte van de levensbeschouwelijke voorkeuren van de burgers, of als een instantie die juist uitdrukking geeft aan, en ondersteuning geeft voor, de *Leitkultur* van een politieke gemeenschap. Het liberale en het communitaristische kamp zijn door de jaren heen behoorlijk naar elkaar toegegroeid, maar voor de helderheid van het onderscheid zullen ze hieronder voornamelijk als tegenpolen worden beschreven.

De naam die vooral verbonden is met het liberale standpunt is John Rawls die met zijn boek *A Theory of Justice* de aanzet gaf voor het hele debat tussen liberalen en communitaristen.

---

[33] Winter 2005. Winter verbindt zijn aanpak niet zelf expliciet met een neo-republikeinse opvatting van burgerschap. Niettemin sluit zijn betoog voor de cultivering van burgerschapscompetenties naadloos aan bij een neo-republikeins perspectief.
[34] Verschillende pleidooien voor associatieve democratie zijn te vinden in Engelen, E.R. en M. Sie Dhian Ho (red.), 2004.
[35] Wouter de Been in: Witteveen & Klink 2002, p. 89.
[36] In: Engelen, E.R. en M. Sie Dhian Ho (red.) 2004, p. 147.

Het voert te ver om Rawls' theorie hier uiteen te zetten, maar een aantal hoofdkenmerken van die theorie, en die van zijn latere navolgers, zijn hier wel kort te geven. In zijn boek formuleert Rawls twee fundamentele rechtsprincipes voor de rechtsstaat – het eerste principe waarborgt de fundamentele vrijheid van de burger voor zover dat niet de vrijheid van andere burgers beknot en het tweede principe stelt dat sociale en economische ongelijkheid alleen gerechtvaardigd is voor zover ze in ieders belang is.[37] Deze principes zouden volgen uit de rede zelf – ze vloeien voort uit een interessant gedachtenexperiment. Het zijn universele principes die overeenstemmen met de morele voorkeuren van burgers iedere moderne democratische samenlevingen, ongeacht de culturele achtergrond. Het gaat hier om principes die de minimale omgangsregels formuleren tussen verschillende groepen burgers en die de spelregels vormen waarmee deze verschillende groepen kunnen samenleven in een gemeenschap. De rechtsstaat die uit Rawls theorie naar voren komt is er een die zoveel mogelijk afzijdig blijft en mensen zoveel mogelijk de ruimte laat hun leven naar eigen inzicht in te vullen. Het is een visie van de rechtsstaat die sterk de nadruk legt op de rechten van het individu, een visie die zoveel mogelijk neutraal wil blijven ten opzichte van de levensbeschouwelijke voorkeuren van individuele burgers en die de multiculturele samenleving moeiteloos kan accommoderen.

De communitaristische critici van Rawls verwijten hem echter dat zijn liberale visie misschien hoogstaande abstracte politieke theorie is, maar tegelijkertijd ook hele povere sociologie. De fundamentele rechtsprincipes van Rawls zouden niet voldoende zijn om samenhang in de samenleving te waarborgen. Zonder wat Frits Bolkestein ooit een 'bezielend verband' noemde, valt een samenleving ten prooi aan anomie, gebrek aan solidariteit en normverval. Een politieke gemeenschap moet worden opgevat als een rijke, culturele traditie die door burgers moet worden geïnternaliseerd, verder ontwikkeld en overgedragen, niet als een onsamenhangende associatie van individuen die hun eigen weg gaan. Volgens de communitaristen zou een afstandelijke Rawlsiaanse rechtsstaat zichzelf op den duur ondermijnen, omdat een dergelijke staat de sociaal-culturele voedingsbodem zou uitputten waarop hij berust.[38]

De Rawlsiaanse theorie van universele fundamentele rechtsprincipes lijkt voor Nederlanders veel te grootse aanspraken te maken. Ian Buruma merkte in een artikel onlangs op dat de VS en Frankrijk beide uit een revolutie geboren zijn, en dat beide als gevolg daarvan zichzelf graag zien 'als centrum van universele waarden.' De andere westerse democratieën missen deze revolutionaire ontstaansgeschiedenis en zien zichzelf niet zozeer als burgers van een universele beschaving, maar eerder als dragers van een nationale cultuur.[39] (Een nationale cultuur die overigens weer verregaand is gevormd door het zendingswerk waarmee Frankrijk zijn universele waarden in de Nederlanden heeft uitgedragen.) Niettemin biedt de tegenstelling tussen liberalen en gemeenschapsdenkers een handzaam schema om de recente ontwikkelingen in Nederland te duiden.[40]

---

[37] Rawls (1972) 1985, p. 60.
[38] Voor een handzaam overzicht van communitaristische bezwaren zie: Mulhall & Swift 1992.
[39] Buruma 2005, p. 25.
[40] WRR 68, 2003, p. 148-54.

Deze twee opvattingen over de rechtsstaat zingen bijvoorbeeld door elkaar heen in de uitgangspunten die in het regeerakkoord van Balkenende II zijn geformuleerd met betrekking tot vreemdelingen en nieuwkomers. Om te beginnen neemt het kabinet zich voor om de culturele en levensbeschouwelijke verschillen van Nederlandse burgers te eerbiedigen.

Een belangrijk uitgangspunt in onze samenleving is dat ruimte wordt gegeven aan religieuze, culturele en etnische verschillen, waarbij op basis van de fundamentele Nederlandse normen en waarden eenieder respect heeft voor de opvattingen van de medemens in een door tolerantie gekenmerkte samenleving. Respect, tolerantie en het bestrijden van discriminatie zijn essentieel om de samenhang in onze maatschappij te behouden.

Dit is de taal van de Rawlsiaanse liberale democratie, van waarborgen en ruimte voor de burgers om hun leven vrij en naar eigen inzicht vorm te geven. Maar in de daaropvolgende zin wordt deze individuele vrijheid gekwalificeerd en spreekt het de taal van de communitaristische gemeenschap: 'Wie zich duurzaam wil vestigen in ons land moet actief aan de samenleving deelnemen en zich de Nederlandse taal eigen maken, zich bewust zijn van de Nederlandse waarden, en de normen naleven.' Dit geeft de kern van de tegenstelling weer: moet de rechtsstaat zoveel mogelijk agnostisch blijven ten opzichte van de levensbeschouwingen van burgers, of is de Nederlandse rechtsstaat een cultuurgemeenschap waarvan je de normen en waarden kan vaststellen en waarin je je kan inburgeren.

2.2.3 Rousseau of Montesquieu

De Nederlandse jurist F.R. Böhtlingk maakte in de jaren 50 het onderscheid tussen een Rousseauaans en een Montesqueieuaans concept van de rechtsstaat. Dit onderscheid brengt een belangrijk spanningsveld in de rechtsstaatgedachte aan het licht, dat ook in de hedendaagse discussie over de rechtsstaat een rol speelt. De Rousseauaanse opvatting van de rechtsstaat legt vooral de nadruk op het aspect democratie en het legaliteitsbeginsel. Wat besluitvorming in een rechtsstaat bovenal legitiem maakt, is het feit dat het door een meerderheid van het volk is gesanctioneerd en voor iedereen geldt. Wat het volk wil staat in deze opvatting gelijk aan recht en 'alles wat onder het motto van de burgerlijke vrijheid de competentie van de democratische overheid wil beperken, moet verworpen worden, omdat het de volkswil zou belemmeren.'[41] De waarborg van dit principe ligt primair besloten in de notie dat een volk zichzelf geen onrechtvaardige of tirannieke wetgeving zal opleggen. Het is een opvatting van de rechtsstaat met een zeker wantrouwen ten opzichte van de rechter die met de interpretatie van de wet immers politieke macht kan uitoefenen die niet democratisch gelegitimeerd is. Wanneer bestuurders klagen over rechters die op de stoel van de bestuurders zijn gaan zitten, dan komt dit voort uit een Rousseauaanse opvatting van de democratische rechtsstaat.

Het Montesquieuaanse concept van de rechtsstaat hecht vooral belang aan een systeem van 'checks and balances.' Centraal voor het Montesquieuaanse perspectief is de trias politica, het systeem van elkaar in balans houdende staatsmachten waarmee de rechten van de burgers gewaarborgd moeten worden.

---

[41] Böhtlingk 1958, p. 12.

Pleidooien voor meer dualisme, voor een striktere scheiding tussen uitvoerende en de wetgevende macht in het wetgevingsproces is een Montesquieuaans voorstel. De Montesquieuaanse notie van de rechtsstaat is eveneens ontvankelijker voor een onafhankelijker rol voor de rechter, die immers een noodzakelijke en legitieme tegenmacht vormt in de trias politica. Waar het Rousseauaanse model de nadruk vooral legt op de democratische legitimatie, hecht het Montesquieuaanse belang aan het evenwichtige proces van besluitvorming waarin de verschillende machten hun specifieke verantwoordelijkheden moeten vormgeven. Vanuit de Montesquieuaanse optiek is het niet ongeoorloofd de democratische wilsvorming te beperken, volgens Böhtlingk, en moeten 'evenals alle andere gezagsdragers ook volksvertegenwoordigers onderworpen zijn aan regels, die hun bevoegdheid begrenzen en die dus enige garantie bieden, dat zij hun democratische legitimatie niet zullen overschatten of misbruiken.'[42]

2.3 De contouren van de opvattingen over democratische rechtsstaat die naar voren komen uit de empirische gegevens

Er is tamelijk weinig bekend over de beelden van de rechtsstaat die bij de burger leven. Meestal heeft opinie-onderzoek naar dit thema betrekking op het vertrouwen dat de burger heeft in de instituties van de democratische rechtsstaat. Over de ideeën en voorkeuren die bij gewone burgers leven over de wenselijke verhouding tussen recht, staat en samenleving is echter niet veel bekend. De rechtssocioloog Marc Hertogh is een van de weinigen die onderzoek heeft gedaan naar de 'levende rechtsstaat,' naar wat hij omschrijft als het perspectief van de bewoners van het huis van de rechtsstaat.[43] Hertogh stelt in dat werk bijvoorbeeld vast aan de hand van een onderzoek naar personeelsadvertenties dat er een interessante verschuiving heeft plaatsgevonden van de eisen die aan ambtenaren worden gesteld. Spreekt uit oude personeelsadvertenties vooral het beeld van de ambtenaar als klerk, als neutrale en zorgvuldige uitvoerder van democratische besluiten, dan voert thans het beeld van de ambtenaar als koopman en communicator de boventoon, met ander woorden het beeld van de ambtenaar als zakelijke en aanspreekbare oplosser van problemen. Deze ontwikkeling hangt volgens Hertogh samen met de ontwikkeling van het klassieke idee van de rechtsstaat, naar een meer communicatieve opvatting van de rechtsstaat.[44] Ook het onderzoek van Hertogh blijft echter grotendeels beperkt tot de opvattingen en praktijken van bestuurders en uitvoerende ambtenaren en strekt zich hooguit impliciet uit tot de opvattingen van burgers over de rechtsstaat. Een onderzoek onder gewone burgers naar het soort vragen over de rechtsstaat die Hertogh in zijn studie centraal stelt, bestaat nog niet. Niettemin zal hieronder, voor zover mogelijk, een beeld worden geschetst van de rechtsstatelijke opvattingen die bij de burgers leven.

---

42 Böhtlingk 1958, p. 16.
43 Hertogh 2002.
44 Hertogh 2002, p. 69-87.

2.3.1 Het algemene beeld

In een 'special report' over de stand van de democratie in de wereld concludeerde het weekblad de *Economist* in 1999 nog dat Nederland een opmerkelijk buitenbeentje was. Waar in alle landen het vertrouwen in de instituties van de democratie tanende waren, was in Nederland het vertrouwen in de volksvertegenwoordiging sinds de jaren 70 juist toegenomen. 'In most of the mature democracies, the results show a pattern of disillusionment with politicians,' stelde het weekblad vast: 'Only in the Netherlands is there clear evidence of rising confidence.'[45]

Het jaar 2002, het jaar van Pim Fortuyn, bracht een kentering in deze ontwikkeling. Voor wat betreft de tevredenheid van Nederlanders met de regering en het functioneren van de overheid, daalden de cijfers dramatisch. Het vertouwen in de regering is sindsdien niet meer hersteld.[46] Uit het onderzoek *21minuten.nl* komt naar voren dat het wantrouwen ten opzichte van de regering en politici in het algemeen tamelijk groot is. Niet minder dan 65 procent van de bevolking vindt bijvoorbeeld dat politici niet over de juiste kwaliteiten beschikken om Nederland te besturen. Ook vinden de Nederlandse burgers dat het schort aan het luisterend vermogen van de overheid. Terwijl slechts 8 procent hierover tevreden is, vindt 76 procent dat de overheid de burgers niet voldoende betrekt bij de beleidsvorming.[47]

Daarmee is Nederland in zekere zin een normale westerse democratie geworden, waar de politiek en de politici worden gewantrouwd. Het idee dat de situatie in Nederland genormaliseerd is, is echter geen sentiment dat breed lijkt te leven. Uit de opinieonderzoeken spreekt een stemming van pessimisme en onbehagen. Het is overigens vrij lastig vast te stellen wat deze cijfers precies zeggen. Spreekt alleen een afkeuring van de zittende politici en het huidige beleid uit deze onderzoeken, of is de burger ook het vertrouwen in de instituties van de democratische rechtsstaat verloren? Meer dan 9 van de 10 Nederlanders vinden de democratie nog steeds beter dan welk ander regeringssysteem ook.[48] Het is niet het principe van democratie dat de Nederlandse burger afwijst, alleen de praktische uitwerking ervan. Wreekt zich hier misschien het feit dat de politieke tegenstellingen gedurende de paarse kabinetten zijn weggemoffeld, zodat de kiezer het gevoel is verloren nog een voorkeur voor iets uit te kunnen spreken en invloed uit te kunnen oefenen? Ook is niet helemaal duidelijk of wantrouwen ten opzichte van politici vanuit het oogpunt van rechtsstatelijkheid noodzakelijk een slechte zaak is. Misschien is het juist gezond dat het electoraat kritisch en wantrouwig is, zodat de gekozen politici scherp blijven? Misschien is de gegroeide scepsis een aspect van de emancipatie van de burger?[49]

Een tamelijk grote groep Nederlanders maakt zich zorgen over de vrijheid van meningsuiting in Nederland. Slechts de helft van de Nederlanders denkt dat de inwoners van Nederland zich over het algemeen vrij voelen om hun mening te

---

45 'Is there a crisis?' In: *The Economist* 15 juli 1999.
46 De sociale staat van Nederland 2005, SCP, p. 344.
47 21minuten.nl 2005, p. 51 & 53.
48 Atlas of European Values 2005, p. 90.
49 Voor een analyse van de moeilijkheden bij de interpretatie van data over de waardering van burgers voor de overheid, zie: G. Bouckaert et al., 'Burgersurvey "vertrouwen in de overheid": Theoretisch kader en onderzoeksvragen' 2002, p. 3-7 & 10.

uiten, terwijl 46 % meent dat zij zich over het algemeen niet vrij voelen dat te doen. Daarbij lijken Nederlanders geen voorstanders van ongebreidelde meningsuiting in het openbaar. Grote meerderheden vinden bijvoorbeeld dat mensen in het openbaar de islam geen achterlijke godsdienst moeten noemen (74%), dat mensen niet als geitenneuker (66%) of kutmarokkaan (72%) moeten worden betiteld, en dat de profeet Mohammed niet pervers moet worden genoemd (74%). Daarnaast zijn grote meerderheden van mening dat homoseksualiteit niet een besmettelijke ziekte mag worden genoemd (90%), dat niet mag worden opgeroepen tot het doden van homoseksuelen (97%) en dat men mensen niet mag betitelen als christenhond (80%). Meer dan 9 van de tien mensen veroordelen daarnaast zowel het aanzetten tot haat of geweld tegen de islam als tegen het westen. [50]

Over het relatieve belang van de vrijheid van meningsuiting bestaat onduidelijkheid. In de hierboven aangehaalde studie van Motivaction geldt voor Nederlanders de vrijheid van meningsuiting niet als het meest centrale grondrecht. Het komt voor Nederlanders na het gelijkheidsbeginsel als meest belangrijke grondrecht. Bovendien maken volgens die studie veel Nederlanders zich zorgen over de mogelijkheid dat door de vrijheid van meningsuiting sommige groepen in de samenleving worden gestigmatiseerd (59%).[51] In het Nationale Vrijheidsonderzoek is de rangorde van deze twee grondrechten precies omgekeerd: 68% van de ondervraagden vindt de vrijheid van meningsuiting het belangrijkst, terwijl 28% het discriminatieverbod voorrang geeft.[52]

Een van de positieve ontwikkelingen in de publieke opinie is dat de politieke betrokkenheid van de Nederlandse burger wel is toegenomen in de laatste 10 jaar, ook al werden de opvattingen over de politiek en de politici negatiever.[53] Dit duidt er misschien op dat de burger zich niet zozeer heeft afgekeerd van de politiek in het algemeen, maar vooral van de officiële kanalen van democratische wilsvorming. Wellicht is de burger op zoek naar alternatieve praktijken om aan zijn politieke belangstelling uiting te geven?

Voor wat betreft de belangrijkste politieke vraagstukken waren de burgers het meest bezorgd over veiligheid en criminaliteit. Bij 50 procent van de mensen kwam dat in de top drie voor van grootste zorgen over Nederland. Ook de integratie van allochtonen scoorde echter hoog. Bij 35 procent van de mensen kwam dat in de top drie voor.[54] Het issue van de multi-culturele samenleving is door de opkomst van het moslimterrorisme en Pim Fortuyn prominent op de politieke agenda gekomen. Het is ook een issue dat zoals we zagen raakt aan een centraal rechtsstatelijk vraagstuk: hoe definiëren we ons? Moeten we onszelf primair zien als een politieke gemeenschap verenigd door een grondwet, of moeten we onszelf primair beschouwen als een culturele gemeenschap verenigd door een gemeenschappelijke taal cultuur en geschiedenis?

Tot slot bestaat er in Nederland een tamelijk grote bereidheid klassieke vrijheidsrechten in te perken voor meer veiligheid.

---

[50] Motivaction Tabellen Maatschappelijke Barometer 2005.
[51] Ibidem.
[52] *Nationaal Vrijheidsonderzoek* 2005, p. 11.
[53] *De sociale staat van Nederland 2005*, SCP, p. 358.
[54] *21 minuten.nl* 2005, p. 16.

Er zijn grote meerderheden die cameratoezicht, identificatieplicht en fouilleren aanvaardbare middelen vinden om de veiligheid te waarborgen. Daarnaast zou 49% huiszoekingen toestaan, 46% preventieve hechtenis, en 45% het afluisteren van de telefoon, ook al zijn er ook forse minderheden tegen deze laatste middelen.[55]

2.3.2 Differentiatie naar burgerschapsstijlen

Tot nu toe is geen verschil gemaakt tussen verschillende typen burgers in Nederland. Dat is vrijwel zeker een misleidende veralgemenisering. In *De sociale staat van Nederland 2005* merkt het SCP terecht op:
Naar aanleiding van opvallende politieke gebeurtenissen – de Fortuyn-revolte van 2002, het referendum over Europa in 2005 – bestaat nogal eens de neiging om over de bevolking en het electoraat in enkelvoud te spreken, alsof iedereen door dezelfde gevoelens (van onvrede) tegenover de politiek gedreven wordt. Een dergelijke versimpeling staat zowel rationele duiding van de gebeurtenissen als een verbetering van de relaties tussen burgers en politieke instituties in de weg.[56]

Voor een fijnmaziger analyse hanteert het SCP een opdeling van het electoraat in een viertal segmenten: de onverschilligen (23%), de ontevredenen (30%), de gezagsgetrouwen (16%), en de geïnvolveerden (31%).

De *onverschilligen* ontbreekt het daarbij aan vrijwel iedere interesse in de politiek, een attitude die is gekoppeld aan een groot wantrouwen ten opzichte van politici. In de rol van burger gedraagt deze groep zich in grote lijnen volgens het theoretische model dat Anthony Downs in zijn klassieke werk *An Economic Theory of Democracy* verdedigt.[57] Als het eigenbelang centraal staat, stelt Downs, is het irrationeel om je te informeren over politiek of om zelfs maar een eigen standpunt te formuleren. De baten van een dergelijke activiteit wegen nauwelijks op tegen de kosten. De *ontevredenen* zijn het meest negatief over politici, maar anders dan de onverschilligen informeren ze zich wel over de politiek. Daarnaast heeft deze groep een tegenstrijdige voorkeur voor zowel meer leiderschap, als voor meer inspraak. (Dit is dezelfde paradox die ook de Fortuyn revolte kenmerkte: aan de ene kant de acceptatie van het onbetwiste leiderschap van Pim Fortuyn en aan de andere kant de eis van meer democratie en inspraak.) De *gezagsgetrouwen*, de kleinste groep burgers, houdt niet van protest en heeft vertrouwen in de gevestigde politiek. De *geïnvolveerden* tot slot, zijn de actieve burgers, ze hebben wel begrip voor protest, maar zijn eveneens vrij gunstig gestemd over de gevestigde politiek.[58]

De vier segmenten die het SCP onderscheidt vertonen grote overeenkomsten met de analyse van Motivaction. Ook Motivaction onderscheid vier burgerschapsstijlen. De beschrijving van Motivaction is echter rijker aan details:

---

[55] *Nationaal Vrijheidsonderzoek 2005,* p. 33.
[56] De sociale staat van Nederland 2005, SCP, p. 351.
[57] Downs (1957) 1985, p. 259.
[58] De sociale staat van Nederland 2005, SCP, p. 350-1.

Buitenstaanders / inactief
Deze burgers hebben zich afgewend van de politiek, zijn ongeïnteresseerd, schuwen verplichtingen en verantwoordelijkheden, hebben geen behoefte aan een actieve rol in de beleidsvorming, behalve voor eigen voordeel.

Plichtsgetrouw / afhankelijk
Deze burgers zijn plichts- en gezagsgetrouw, zijn vooral lokaal georiënteerd, ze zijn verward door de onoverzichtelijkheid van de moderne samenleving, en bereid om zich lokaal en praktisch in te zetten voor de publieke zaak.

Pragmatisch / conformistisch
Deze burgers zijn materialistisch, gericht op het eigen belang, hebben geen intrinsieke motivatie tot politieke activiteit, zijn functioneel en pragmatisch ingesteld en redelijk geïnformeerd.

Maatschappijkritisch / verantwoordelijk
Deze burgers zijn betrokken, maatschappijkritisch, goed geïnformeerd, democratisch, bevlogen en gericht op het algemeen belang.[59]

Wat opvalt is dat de mondige burger die zich wil mengen in de politiek, de figuur die zozeer het beeld overheerst in de wetenschappelijke literatuur over de ontwikkelingen rond de rechtsstaat, weliswaar een significante groep is maar niettemin een minderheid vormt in het electoraat als geheel. De *buitenstaanders* en de *pragmatici* gedragen zich niet zozeer als republikeinse burgers, maar eerder als rationele nastrevers van hun eigenbelang. De *plichtsgetrouwe* burger heeft wel oog voor de publieke zaak maar is conformistisch en volgzaam. Alleen de *maatschappijkritische* burger voldoet volledig aan de kenmerken van de actieve, kritische participant in het democratische proces. Van den Brink merkt dan ook terecht op dat de overheid geconfronteerd wordt met het probleem van verschillende groepen burgers die tegenstrijdige verwachtingen koesteren die de overheid niet eenvoudig tegelijkertijd kan bedienen.[60]

Met betrekking tot de opvattingen over de rechtsstaat bestaan er tussen de verschillende groepen interessante verschillen. Bij de maatschappijkritische/ verantwoordelijke burgers denkt bijvoorbeeld een veel hoger percentage dat Nederlanders zich vrij voelen om hun mening te uiten (62%) dan bij de andere groepen burgers. Van de buitenstaanders/inactieven is maar 38% overtuigd dat Nederlanders zich vrij voelen om hun mening te uiten. De plichtsgetrouw/afhankelijke burgers is er een veel lagere tolerantie voor de vrijheid van meningsuiting. Deze groep is traditioneel en gezagsgetrouw en hecht veel belang aan respect en fatsoen. De pragmatisch/conformistische burgers zijn daarentegen het meest bereid om ieder toe te staan te zeggen wat ze willen. Voor thema's die te maken hebben met repressie, zoals bijvoorbeeld zeggen dat Nederland vol is of het oproepen tot de invoering van de doodstraf, zijn de buitenstaanders/inactieven weer het meest tolerant.[61]

Concluderend kan gesteld worden dat de analyse van segmenten van het electoraat en hun attitudes over burgerschap en democratie een interessant perspec-

[59] Motivaction 2001, p. 111-8
[60] Brink 2002, p.131.
[61] Motivation *Tabellen Maatschappelijke Barometer* 2005.

tief biedt op de heersende houding ten opzichte van de democratische rechtsstaat. Voor wat betreft de thema's die op het moment overheersen in de discussie over de democratische rechtsstaat zijn er echter wel lacunes in het empirische materiaal. De gegevens hebben vooral betrekking op de vraag of de burger vertrouwen heeft in de instituties van de rechtsstaat en of hij gelooft dat ze goed functioneren. Wat ontbreekt is inzicht in wat de burger van de rechtsstaat verwacht en welk model van de rechtsstaat hem het meest aanspreekt. De democratische rechtsstaat is geen statische verworvenheid, maar een omstreden praktijk. Verder empirisch onderzoek naar hoe burgers rechtsstatelijke dilemma's ervaren biedt wellicht inzicht in de rechtsstatelijke voorkeuren die leven bij verschillende groepen Nederlanders.

2.4 De consequenties van rechtsstatelijke voorkeuren: uitwerking van drie concrete rechtstatelijke dilemma's

Tot slot van dit hoofdstuk wordt de bespreking van de opvattingen over de democratische rechtsstaat geconcretiseerd aan de hand van een drietal rechtstatelijke dilemma's. Deze dilemma's dienen als input voor de focusgroepen in een latere fase van het onderzoek.

2.4.1 Dilemma privacy of veiligheid?

In het recente rapport *Politie in ontwikkeling* wordt aansluiting gezocht bij het vertoog over de toenemende onafhankelijkheid en mondigheid van de burgers dat eerder is samengevat in sectie 1.1. De politie is in een 'maalstroom van ontwikkelingen' terechtgekomen stelt het rapport. Het moderniseringsproces, dat wordt gevat in de termen 'individualisering, democratisering, privatisering en internationalisering' heeft de relatie tussen burgers en de overheid drastisch veranderd. De opkomst van het internationale terrorisme en de moorden op Fortuyn en Van Gogh, hebben daarnaast 'geleid tot polarisatie, verminderde tolerantie en verharding in de samenleving.'[62] Burgers zijn aan de ene kant 'veeleisende consumenten'geworden die hoge verwachtingen koesteren van het politieapparaat, terwijl ze aan de andere kant erg veel belang zijn gaan hechten aan grotere veiligheid.[63] De burger is een kritische en veeleisende klant, kortom, die van de politie vooral meer en betere bescherming vraagt.

Gebruikmakend van Castells' notie van de netwerksamenleving stelt het rapport vervolgens dat deze vraag naar veiligheid steeds minder een probleem is dat gebonden is aan vaste *plaatsen* en steeds meer een probleem dat gebonden is aan *stromen* van mensen, goederen, geld, informatie. De wisselwerking tussen aan de ene kant de stabiele wereld van het vaste territorium, — en aan de andere kant de veranderlijke wereld van stromen en processen, – de 'space of places' en de 'space of flows' in de termen van Castells – is 'in toenemende mate bepalend voor het karakter van onveiligheid' stelt het rapport, maar 'biedt tegelijkertijd aanknopingspunten voor de bestrijding daarvan.'[64] Het rapport stelt dan ook voor om naast de handhaving van het vertrouwde politiewerk op de territoriale schaal, over te gaan tot een intensivering van de surveillance van infra-

[62] Politie in ontwikkeling 2005, p. 21.
[63] Politie in ontwikkeling 2005, p. 26.
[64] Politie in ontwikkeling 2005, p. 85.

structuur van de 'space of flows.' Deze surveillance richt zich 'op de stromen van mensen, goederen, geld en informatie die zich over de infrastructuur verplaatsen.' Dergelijke controle moet vooral gericht zijn op het opheffen van 'anonimiteit en onzichtbaarheid;' op het volgen van personen en groepen in plaats van specifieke delicten; op controles in de breedte; en op '*catch scan*-technieken waarbij waarnemingen en registraties van personen en voertuigen worden vergeleken met uiteenlopende databestanden (bijvoorbeeld openstaande boetes, gestolen voertuigen, vermiste kentekenplaten, bekende verdachten)' Hiermee zou het volgens het rapport mogelijk moeten worden het '"kwaad" te identificeren en een halt toe te roepen.'[65] De politie wordt in dit model vooral een 'kennis- en informatieverwerkende organisatie,' die zich meer bezighoudt met de monitoring van groepen potentiële verdachten, dan met het volgen van individuele verdachten.[66]

Deze visie op de plaats van de overheid, en de rol van de politie, in de 21ste eeuw, geformuleerd door de raad van hoofdcommissarissen is omstreden. Het is een visie die sommigen 'gevaarlijk veilig' zouden noemen, om de titel aan te halen van een recent boek van Herman van Gunsteren. Het geeft de overheid de bevoegdheid om inbreuken te maken op de persoonlijke levenssfeer van burgers met een beroep op de bijzondere omstandigheden waarin we ons thans zouden bevinden, zonder enige waarborg dat deze bevoegdheid niet eindeloos van kracht zal blijven, nog enige criteria op basis waarvan kan worden besloten hem weer in te trekken wanneer de bijzondere omstandigheden weer geweken zijn. Het geeft de overheid verregaande bevoegdheden waarmee altijd de verleiding van misbruik verbonden is. Groepen burgers worden in de gaten gehouden, niet omdat er een gerede verdenking tegen ze bestaat, maar omdat hun gedrag voldoet aan een profiel dat als verdacht wordt aangemerkt. De surveillance-staat waar deze maatregelen naar toe leiden holt de rechtsstaat uit, terwijl hij bedoeld is om die rechtsstaat te beschermen.

2.4.2 Dilemma referenda of 'overlaten aan vertegenwoordigers'?

Het dilemma referenda of overlaten aan vertegenwoordigers raakt aan het hart van de democratie. Het is niet zozeer een nieuw probleem, als een probleem dat in de afgelopen jaren erg actueel is geworden. In de kern speelt bij het referendum de vraag wie het best in staat is te beslissen over de publieke zaak: weet een elite van bestuurders beter wat in het belang van de burgers is, of weten die burgers zelf het beste wat in hun aller belang is? Het uitgangspunt in veel van de analyses die in dit overzicht aan bod zijn gekomen is dat de mondige en kritische burger die emblematisch is voor deze tijd op deze vraag waarschijnlijk een ander antwoord zal formuleren dan de gepacificeerde burger uit de tijd van de verzuiling.

Nederland behoort echter, samen met België en Noorwegen, tot de kleine minderheid van Europese democratieën die het referendum niet in de grondwet hebben vastgelegd. Het instrument van het referendum lijkt op het moment evenwel de wind in de rug te hebben. In een overzichtsartikel over het referendum, stelde het blad de *Economist* dat het steeds moeilijker wordt om burgers dit recht te onthouden: 'in an age of mass communication and information, con-

[65] Politie in ontwikkeling 2005, p. 90
[66] Politie in ontwikkeling 2005, p. 92 & 94.

fining the powers of citizens to voting in elections every few years seems a crude approach, a throwback to an earlier era. In a political system based on popular sovereignty, it will become increasingly difficult to justify a failure to consult the voters directly on a wider range of issues.'[67]

Niettemin is ook heel goed een betoog te houden tegen het instrument van het referendum. De burgers zijn weliswaar mondiger en beter geschoold, maar tegelijkertijd is de wereld oneindig veel complexer geworden. Veel issues zijn eenvoudigweg te ingewikkeld voor leken om er een evenwichtig oordeel over te kunnen vellen. De Europese grondwet was daarvan een goed voorbeeld – het was een complex juridisch document dat tal van eerdere verdragen moest samenvatten en tegelijkertijd de bestaande instituties in beperkte mate moest hervormen. Het ging het begrip van gewone burgers ver te boven en werd alleen al daarom gewantrouwd. Bovendien is het referendum geen panacee voor de afnemende participatie van burgers in het democratische proces. De opkomst voor referenda is in landen die dat instrument gebruiken over het algemeen lager dan voor verkiezingen waarin kandidaten deelnemen, zelfs als die referenda tegelijkertijd met de reguliere verkiezingen plaatsvinden.[68]

2.4.3 Dilemma vrijheid van meningsuiting of niet kwetsen van andersdenkenden?

Ook het dilemma van de vrijheid van meningsuiting of het niet kwetsen van andersdenkenden is niet nieuw. Het heeft in Nederland evenwel weer grote actualiteit gekregen met de moord op Van Gogh voor het maken van de film *Submission* en de uitspraken van Pim Fortuyn die bewust de grenzen van de rechtsstaat opzocht. Strikt genomen heeft het grondrecht van de vrijheid van meningsuiting niet direct betrekking op de moord op Van Gogh. De vrijheid van meningsuiting is in de eerste plaats een afweerrecht tegen de overheid, het biedt bescherming tegen censuur door de staat. Bedreigingen door individuele burgers met de bedoeling iemand tot zwijgen te brengen, of zelfs het vermoorden van iemand om wat hij zegt, zijn hoe dan ook niet geoorloofd en eerder een kwestie voor het strafrecht. De vrijheid van meningsuiting is strikt genomen alleen in het geding als via democratische weg wordt geprobeerd iemand tot zwijgen te brengen, als de macht van de overheid wordt ingezet om een bepaalde uiting te verbieden.[69]

Niettemin is er wel een duidelijk een aspect aan de moord op Van Gogh dat met de vrijheid van meningsuiting verbonden is. Wellicht is het beter om deze kwestie te zien in de sleutel van Witteveens 'wending naar rechtstatelijkheid' en het recht op vrije meningsuiting niet louter op te vatten als een waarborg in de relatie tussen burger en staat, maar als een kwaliteitsmaatstaf waaraan het handelen kan worden getoetst. Dit betekent dat van de burger een zekere wederkerigheid kan worden verwacht: zijn recht om een bepaalde godsdienst achterlijk te noemen, is recht evenredig aan het recht van de aanhangers van die godsdienst om hem als pervers en decadent te omschrijven. Daarnaast zou men vanuit dit perspectief wellicht kunnen spreken van wat (door de auteur) wel de 'forumplicht' van de overheid is genoemd: 'De overheid heeft de plicht om de voorwaar-

---

[67] 'The People's Voice,' *Economist* 12 Aug 1999.
[68] Ibidem.
[69] Hong 2005, p. 211.

den te scheppen waaronder een grote diversiteit aan standpunten gehoord kan worden'[70] Dit kan bijvoorbeeld betekenen dat de overheid moet zorgdragen voor een publieke omroep waarop een veelheid van opinies uit alle geledingen van de samenleving gehoord kunnen worden, maar het kan ook betekenen dat de overheid publieke figuren en opiniemakers bescherming moet bieden als ze worden bedreigd en geïntimideerd – ook als deze opiniemakers geen overheidsfunctie vervullen en ook als deze opiniemakers onwelgevallige standpunten verkondigen.

Een dilemma dat bij beide opvattingen over de vrijheid van meningsuiting een rol speelt is tot hoever deze vrijheid reikt. Wanneer wordt de vrije opinie, een beledigende vorm van discriminatie, een laakbare verheerlijking van terrorisme, of een smadelijke verdachtmaking. Het recht op vrije meningsuiting is niet absoluut en woorden zijn niet onschuldig. De genocide in Rwanda werd bijvoorbeeld ingeleid met een campagne in de massamedia waarin de Tutsi's stelselmatig werden gedemoniseerd, om een heel extreem voorbeeld te noemen. Maar waar ligt de grens tussen wat nog kan worden gezegd en wat moet worden veroordeeld als belediging en discriminatie? En wat is de rol van de overheid? Moet aan laakbare vormen van meningsuiting door de overheid een einde gemaakt worden, of moeten we vertrouwen op het zelfreinigende vermogen van het publieke debat?

2.5 Samenvatting

In zijn literatuurstudie schetst dr. W. de Been allereerst de context waarin het begrip democratische rechtsstaat in de afgelopen jaren steeds meer in de belangstelling is gekomen. Van wetenschappers en bestuurders, maar ook van burgers.

Deskundigen zijn het in grote mate eens dat de democratische rechtsstaat de laatste tijd onder druk komt te staan door de "toenemende uitholling en afnemende macht van de staat". Dit heeft een aantal maatschappelijke oorzaken: de internationalisering, de groeiende maatschappelijke complexiteit en de individualisering van de burger. Tegen deze achtergrond gaan diverse deskundigen op zoek naar een herijking van het ideaal van de democratische rechtsstaat. Witteveen pleit hierbij voor het aansluiten bij het perspectief van de burger. Naast genoemde maatschappelijke processen hebben ook enkele politieke gebeurtenissen ertoe geleid dat de rechtsstaat weer volop in de belangstelling is gekomen van deskundigen: de dreiging van internationaal moslimterrorisme, opkomst van en de moord op Fortuyn en het referendum over de Europese grondwet.

De democratische rechtsstaat is onder wetenschappers en professionals een omstreden begrip, dat is verbonden met verschillende politieke en filosofische stromingen. De Been wijst hierbij op drie centrale tegenstellingen. Ten eerste bespreekt hij de tegenstelling tussen de vertegenwoordigende en de participerende democratie. In een vertegenwoordigende democratie behartigt een democratisch gekozen elite de belangen van het electoraat zonder voortdurende ruggespraak met deze achterban. In de participerende democratie daarentegen

[70] Witteveen & Klink et al. 2002, p. 97.

wordt gebruik gemaakt van meer directe vormen van democratisch overleg en democratische invloed en wordt een actievere rol van de burger verwacht. De tweede centrale tegenstelling in het vertoog van wetenschappers en professionals betreft de neutrale staat versus de staat als 'bezielend verband'. In dit eerste perspectief, dat kenmerkend is voor de 'communitaristen', wordt de rechtsstaat gezien als een instantie die neutraal moet blijven ten opzichte van de levensbeschouwelijke voorkeuren van de burgers. In het tweede perspectief, kenmerkend voor de 'liberalen', geeft de staat juist uitdrukking aan een cultuurgemeenschap en wordt van burgers verwacht dat zij zich een bepaalde cultuur eigen maken, ontwikkelen en overgedragen. De derde en laatste tegenstelling onder wetenschappers en professionals betreft de legitimatie van de besluitvorming. Aan de ene kant wordt gesteld dat besluitvorming in een rechtsstaat bovenal wordt gelegitimeerd door het feit dat het door een meerderheid van het volk is gesanctioneerd en voor iedereen geldt. Centraal in deze Rousseauaanse visie staan de principes van democratie en het legaliteitsbeginsel. Aan de andere kant staat de Montesqueieuaanse visie, die uitgaat van de trias politica, het systeem van elkaar in balans houdende staatsmachten waarmee de rechten van de burgers gewaarborgd moeten worden. In deze visie van 'checks and balances' passen pleidooien voor meer dualisme, voor een striktere scheiding tussen uitvoerende en de wetgevende macht.

In de afgelopen jaren is het begrip democratische rechtsstaat onder invloed van diverse gebeurtenissen (waaronder de politieke moorden op Fortuyn en van Gogh, het echec van de Europese grondwet, 9/11, het opereren van het OM inzake de Schiedamse parkmoord) ook omstreden geworden voor 'gewone' burgers.

Uit de studie van De Been is gebleken dat er uit reeds bestaande empirische studies nog tamelijk weinig bekend is over beelden van de rechtsstaat die bij burgers leven. In grote lijnen zijn de volgende noties bekend:

– Er bestaat in toenemende mate wantrouwen ten aanzien van politiek en politici;
– De principes van democratie, gelijkheid en vrijheid van meningsuiting worden breed gedragen in de bevolking;
– De politieke betrokkenheid van burgers is de laatste jaren toegenomen en de burger lijkt zich vooral te hebben afgekeerd van de officiële kanalen van democratische wilsvorming;
– Belangrijke actuele issues zijn: 1) is Nederland een politieke gemeenschap verenigd door een grondwet of een culturele gemeenschap verenigd door een gemeenschappelijke taal, cultuur en geschiedenis?, en 2) zijn wij bereid klassieke vrijheidrechten in te perken voor meer veiligheid?

Voor een goed begrip van het perspectief van burgers met betrekking tot de democratische rechtsstaat pleit de auteur voor differentiatie naar verschillende typen burgers. Uit studies van SCP en Motivaction blijkt dat vooral de bevolkingssegmenten 'verantwoordelijken'[71] voldoen aan de kenmerken van de actieve, kritische participant in het democratische proces, de 'modelburger' die overheerst in de wetenschappelijke literatuur over ontwikkelingen in de rechtsstaat. ‘Buitenstaanders’ en ‘pragmatici’ voldoen minder aan het beeld van deze model-

71 In Motivaction-terminologie, het SCP spreekt hier van ‘geïnvolveerden'.

burger, omdat zij in grote mate rationele nastrevers zijn van eigenbelang en ‘plichtsgetrouwen’ omdat zij erg conformistisch en volgzaam zijn.

De Been concludeert dat een analyse van segmenten van het electoraat en hun attitudes over burgerschap en democratie een interessant perspectief biedt op de houdingen ten aanzien van de democratische rechtsstaat. Lacunes in de bestaande kennis hebben volgens hem vooral betrekking op wat de burger van de rechtsstaat verwacht en welk model hem het meeste aanspreekt. De belangrijkste dilemma’s daarbij zijn: 1) privacy of veiligheid, 2) referendum of besluiten overlaten aan vertegenwoordigers en 3) vrijheid van meningsuiting of het niet-kwetsen van andersdenkenden.[72]

72 De Been onderscheidde ook nog de dilemma's 'gelijkheid of marktwerking' en 'onderwerp voor de wetgever of de rechter'. In de expertsessie zijn deze dilemma's echter als minder relevant aangewezen, en daarom niet verder meer uitgewerkt door De Been en niet meegenomen in de focusgroepen.

3 Analyse van beschikbare data over burgers

Parallel aan het literatuuronderzoek heeft een analyse plaatsgevonden van beschikbare data in de Mentality-database van Motivaction. Deze analyse was er met name op gericht een antwoord te vinden op de vraag welke kenmerken relevant zijn bij het indelen van inwoners van Nederland in groepen met betrekking tot beelden van de democratische rechtsstaat. Daarnaast biedt het ook inzicht in opvattingen van groepen inwoners van Nederland over *elementen* die behoren tot de democratische rechtsstaat.

Alvorens op de resultaten in te gaan, wordt eerst iets verteld over het Mentality-onderzoek van Motivaction en de opzet van de analyses. Daarbij wordt ook ingegaan op de sociale milieus en burgerschapsstijlen die worden onderscheiden in het Mentality-model. Deze indelingen vormen samen met de meer klassieke variabelen als opleiding en leeftijd input voor de analyse.

3.1 Mentality: model en database

Mentality is de naam van het waarden- en leefstijlmodel dat Motivaction op eigen initiatief en in samenwerking met buitenlandse partnerbureaus sinds 1997 uitvoert. Normen en waarden vormen de sleutel die toegang geeft tot de belevingswereld en de leefstijl van de hedendaagse Nederlander. Ze kunnen inzichtelijk maken *waarom* mensen bepaalde beelden hebben van de democratische rechtsstaat. Binnen het Mentality-model worden 8 groepen Nederlanders onderscheiden (sociale milieus), die allen op eigen wijze in het leven staan.

De aanleiding voor de constructie van het Mentality-model is dat in de afgelopen eeuw de invloed van sociale en demografische kenmerken op de opvattingen en het gedrag van mensen sterk is verminderd. Afkomst, sociale klasse, opleiding, leeftijd, geslacht en woonplaats bepaalden grotendeels hoe mensen in het leven stonden en welke keuzes zij maakten. Door de individualisering en democratisering van de samenleving, alsook de materiële welvaart die keuzevrijheid heeft gebracht, hebben deze factoren aan betekenis verloren. In plaats daarvan zijn waardeoriëntaties belangrijker geworden.

3.1.1 Het milieumodel

Uit het Mentality-onderzoek blijkt dat de Nederlandse samenleving bestaat uit een achttal consistente sociale milieus met overeenkomstige waardenprofielen. Deze sociale milieus zijn niet gedefinieerd op basis van sociale klassen of socio-economische variabelen, maar op basis van persoonlijke opvattingen, waarden en normen die aan de leefstijl van mensen ten grondslag liggen. Elk milieu kent een eigen leefstijl en consumptiepatroon. De waardenpatronen van elk sociaal milieu komen tot uiting in concreet gedrag, bijvoorbeeld op het gebied van voeding, media, politiek, mobiliteit, het geven aan goede doelen, financiën, wonen, houding ten opzichte van reclame, het gebruik van nieuwe technologieën, het kopen van specifieke producten en de loyaliteit aan merken.

De milieugroepen zijn intern homogeen en onderling sterk onderscheidend. In de afgelopen jaren heeft de methodiek van milieusegmentatie zich bewezen als praktisch inzetbaar op het gebied van marketing en communicatie. De milieusegmentatie wordt intensief gebruikt door opdrachtgevers die actief zijn in alle sectoren van de consumentenmarkt en beleidsvelden. De indeling in sociale milieus wordt doorgaans ingezet voor vraagstukken op het gebied van strategische positionering, marktsegmentatie, advertentie-acquisitie, productontwikkeling en communicatie. Mentality beschikt over een database met meer dan 16.000 respondenten die zijn ingedeeld naar sociaal milieu en meer dan 10.000 hiermee samenhangende variabelen.

In Nederland worden de volgende sociale milieus onderscheiden:

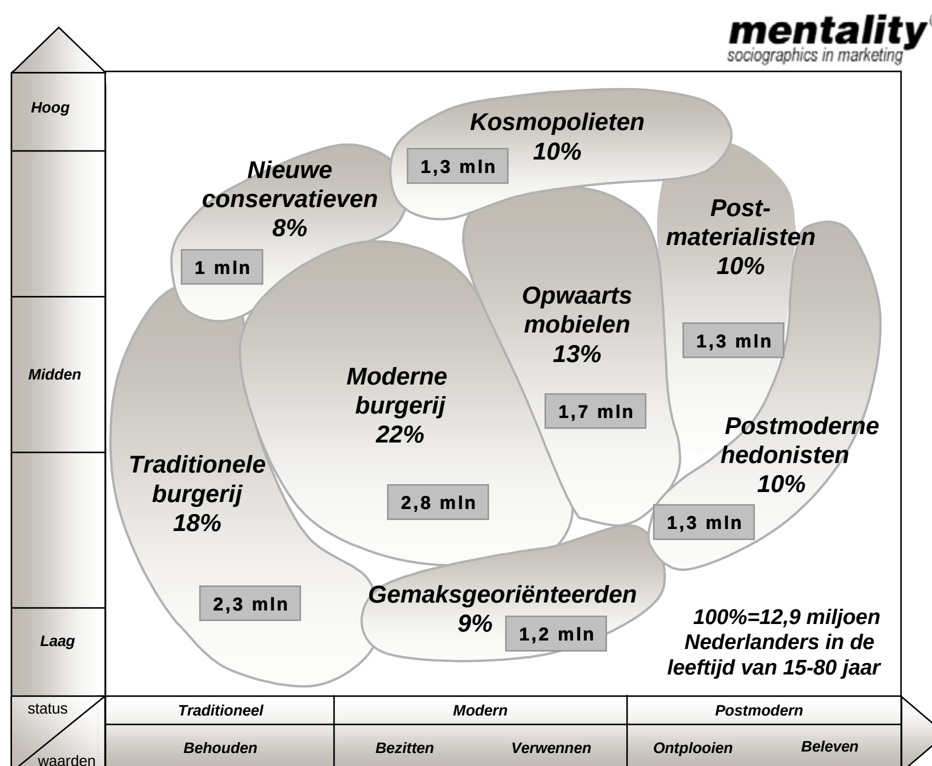
- Traditionele burgerij (18%)
- Gemaksgeoriënteerden (9%)
- Moderne burgerij (22%)
- Nieuwe conservatieven (8%)
- Kosmopolieten (10%)
- Opwaarts mobielen (13%)
- Postmaterialisten (10%)
- Postmoderne hedonisten (10%)

De verschillende sociale milieus met hun eigen karakteristieke waardeprofielen kunnen globaal worden ingedeeld aan de hand van drie waardenoriëntaties:

- een traditionele waardenoriëntatie die zich kenmerkt door de waarde ‘behouden’;
- een moderne waardenoriëntatie die zich kenmerkt door de waarden ‘bezitten’ en ‘verwennen’;
- een postmoderne waardenoriëntatie die zich kenmerkt door de waarden ‘ontplooien’ en ‘beleven’.

Deze drie waardenoriëntaties zijn bij de schematische weergave van de sociale milieus (zie figuur) als uitgangspunt genomen en zijn bepalend voor de horizontale as van de milieu-index. De verticale as van de milieu-index is samengesteld op basis van de sociaal-economische status.

Figuur: Sociale milieus in Nederland (2004, bevolking 15-80 jr)

Voor meer informatie over het Mentality-onderzoeksprogramma verwijzen wij naar bijlage A.

3.1.2 Burgerschapsstijlen

Ten behoeve van de Commissie Toekomst Overheidscommunicatie heeft Motivaction op basis van de sociale milieus een meer domeinspecifieke segmentatie ontwikkeld met vier burgerschapsstijlen. Deze stijlen drukken de relatie van burgers uit tot de samenleving, overheid en politiek. De namen van de burgerschapsstijlen zijn:

- Plichtsgetrouwen
- Verantwoordelijken
- Pragmatici
- Buitenstaanders

Plichtsgetrouwen
De plichtsgetrouwen zijn afkomstig uit de traditionele burgerij[73]. Dit is de moralistische, plichtsgetrouwe en op de status-quo gerichte burgerij die vasthoudt aan tradities en materiële bezittingen.

Burgers met deze burgerschapsstijl zijn sterk maatschappelijk betrokken, met name bij de directe leefomgeving en de lokale overheid. Zij worden gedreven door hun plichtsbesef en gezagsgetrouwheid en zijn dus in principe bereid zich te schikken naar het overheidsbeleid. Ze zien in de overheid een autoriteit die zij respecteren en die weet wat goed is voor de burger. Wel zijn ze behoudend ingesteld en hebben zij moeite met de complexiteit en het individualisme in de huidige maatschappij. Overheidsbeleid dat deze zaken stimuleert kan dus op weerstand stuiten van deze groep. Vanwege hun volgzame instelling leidt dit veelal niet tot openlijke protesten maar tot onuitgesproken politieke onvrede.

Verantwoordelijken
De verantwoordelijken bestaan uit de segmenten postmaterialisten, kosmopolieten en nieuwe conservatieven. De postmaterialisten zijn maatschappijkritische idealisten die zichzelf willen ontplooien, zich verzetten tegen sociaal onrecht en opkomen voor het milieu. De kosmopolieten zijn open en kritische wereldburgers die postmoderne waarden als ontplooien en beleven integreren met moderne waarden als maatschappelijk succes, materialisme en genieten. De nieuwe conservatieven vormen de liberaal-conservatieve maatschappelijke bovenlaag die alle ruimte wil geven aan technologische ontwikkeling, maar geen groot voorstander is van sociale en culturele vernieuwing.

De verantwoordelijken worden gedreven door maatschappelijke betrokkenheid en de 'publieke zaak'. Zij voelen zichzelf hiervoor in hoge mate verantwoordelijk. Zij zien de overheid als een belangrijk instrument om die publieke zaak te dienen en nemen een coöperatieve maar kritische houding aan ten aanzien van de overheid. Vaak werken verantwoordelijken zelf ook bij de overheid, of bijvoorbeeld in charitatieve instellingen en de journalistiek. Men is doorgaans ook goed geïnformeerd over overheidsbeleid.

Pragmatici
De pragmatici bestaan uit opwaarts mobielen en postmoderne hedonisten. De opwaarts mobielen zijn carrièregerichte individualisten met een uitgesproken fascinatie voor sociale status, nieuwe technologie, risico en spanning. De postmoderne hedonisten zijn pioniers van de beleveniscultuur, waarin experiment en het breken met morele en sociale conventies doelen op zichzelf zijn geworden.

De pragmatici zijn utilitaire individualisten met een sterke materialistische gedrevenheid. Niet de publieke zaak maar het eigen belang staat voorop en dit uit zich in selectieve interesse voor overheidsbeleid. Men filtert informatie van de overheid op relevantie voor hun eigen positie. Als het niet relevant is, wordt er verder geen aandacht aan besteed. Men is dus op onderdelen betrokken bij de overheid en geïnformeerd over overheidsbeleid. Over het algemeen is deze groep

[73] In de WRR-rapporten worden overigens ook de nieuwe conservatieven gerekend tot de plichtsgetrouwen. Wij rekenen dit milieu echter tot de verantwoordelijken. Vast staat dat dit milieu kenmerken heeft die in beide burgerschapsstijlen passen.

minder negatief over de overheid dan de buitenstaanders, ook al is men zeker niet volgzaam (zoals de plichtsgetrouwen) en is men het zeker niet altijd eens met de overheid.

Buitenstaanders
De buitenstaanders bestaan uit de sociale milieus moderne burgers en gemaksgeoriënteerden. Moderne burgers kunnen worden omschreven als de conformistische, statusgevoelige burgerij die het evenwicht zoekt tussen traditie en moderne waarden als consumeren en genieten. Gemaksgeoriënteerden zijn de impulsieve en passieve consumenten die in de eerste plaats streven naar een onbezorgd, plezierig en comfortabel leven.

Burgers met deze burgerschapsstijl zijn weinig maatschappelijk betrokken maar worden wel veelal gedreven door een behoefte aan maatschappelijke erkenning. Men voelt zich echter meestal niet erkend door de overheid, men voelt zich buitengesloten. Hiermee hangt samen dat men over het algemeen weinig vertrouwen heeft in de overheid, weinig interesse heeft voor het overheidsbeleid en negatief staat tegenover maatschappelijke verplichtingen. Dit wil overigens niet zeggen dat dit segment zich nooit uitspreekt over overheidsbeleid: het ervaren isolement van deze groep kan een voedingsbodem vormen voor plotselinge verhoogde politieke betrokkenheid en protestacties. Verschillende vormen van directe democratie vinden ook veel aanhang in deze groep. Bovendien kenmerken buitenstaanders zich door de roep om leiderschap en een negatieve houding ten aanzien van uitbreiding van wet- en regelgeving.

3.2 Opzet analyses Mentality-database

In de Mentality-database van Motivaction zijn ruim 20 variabelen geselecteerd die betrekking hebben op de democratische rechtsstaat. Deze variabelen konden worden ingedeeld in drie, in overleg met de begeleidingscommissie gekozen domeinen:

1. Politiek
2. Wetgeving
3. Maatschappelijk-cultureel

Daarnaast zijn een aantal variabelen geselecteerd die kenmerken van burgers representeren, die mogelijk van belang zijn voor het begrijpen en verklaren van hun opvattingen. De gekozen achtergrondvariabelen en de categorieën daarbinnen zijn:

1. Geslacht

2. Leeftijdscategorie.
   - 15 tot en met 24 jaar
   - 25 tot en met 34 jaar
   - 35 tot en met 44 jaar
   - 45 tot en met 49 jaar
   - 50 tot en met 59 jaar
   - 60 tot en met 69 jaar
   - 70 tot en met 80 jaar

3. Sociale klasse[74].
   - A : hoog
   - B-boven : tamelijk hoog
   - B-onder : midden hoog
   - C : tamelijk laag
   - D : laag

4. Het geboorteland van de respondent of één van de ouders[75]
   - Autochtoon
   - Ander Europees land
   - Turkije
   - Marokko
   - Suriname
   - Nederlandse Antillen / Aruba
   - Suriname
   - Indonesië
   - Ander Westers Land
   - Ander niet-westers land

5. Het al dan niet gelovig zijn

6. De stedelijkheidsgraad van de woonplaats van de respondent
   - Niet stedelijk
   - Weinig stedelijk
   - Matig stedelijk
   - Sterk stedelijk
   - Zeer stedelijk

7. De regio binnen Nederland waar de respondent woont (volgens Nielsen)
   - Den Haag, Rotterdam, Amsterdam
   - Randgemeenten van Den Haag, Rotterdam, Amsterdam
   - Rest West (zonder de drie grote steden en hun randgemeenten)
   - Groningen, Friesland, Drenthe
   - Overijssel, Gelderland, Flevoland
   - Zeeland, Noord-Brabant, Limburg

8. Arbeidsparticipatie
   - Huisvrouw / -man
   - Student
   - Gepensioneerd / met de VUT
   - Werkloos, werkzoekend of op wachtgeld
   - Invalide / arbeidsongeschikt
   - Parttime werkzaam in een beroep
   - Fulltime werkzaam in een beroep

---

[74] Sociale klasse is een combinatievariabele van opleiding en inkomen, hier is voor gekozen omdat het opnemen van beide variabele methodologische bezwaren (multicollineariteit) met zich meebrengt
[75] Volgens CBS definitie is iemand allochtoon wanneer hij of zij, of één van beide ouders in het buitenland is geboren.

9. Het al dan niet hebben van een sociaal netwerk. De onderstroom 'sociale netwerken' brengt iemands oriëntatie op sociale netwerken in kaart en is opgebouwd uit een aantal stellingen, te weten:
   - Ik ontmoet steeds nieuwe mensen die tot mijn vriendenkring gaan behoren.
   - Mijn vrienden komen uit verschillende groepen.
   - Ik besteed veel tijd aan het onderhouden van mijn vriendschappen.
   - Ik vind het belangrijk om een uitgebreid sociaal netwerk te onderhouden.
   - Ik behoor tot verschillende groepen van mensen die contact met elkaar houden, samen activiteiten ondernemen en interesses delen.

   Alvorens deze variabele op te nemen is bekeken of mensen met een sterke oriëntatie op sociale netwerken ook daadwerkelijk meer sociale contacten hebben. Uit deze voorstudie bleek dat mensen die ondergemiddeld scoren op de onderstroom 'sociale netwerken' doorgaans minder frequent contact hebben met zowel buren, familie, vrienden als collega's en mensen die bovengemiddeld scoren op de onderstroom juist frequenter.

10. Sociaal milieu/burgerschapsstijl[76]
    - Traditionele Burgerij
    - Gemaksgeoriënteerden
    - Moderne Burgerij
    - Nieuwe Conservatieven
    - Kosmopolieten
    - Opwaarts Mobielen
    - Postmaterialisten
    - Postmoderne Hedonisten

Op ruim twintig variabelen met betrekking tot de democratische rechtsstaat zijn vervolgens analyses uitgevoerd om te onderzoeken welke achtergrondvariabelen verklarend zijn voor de beleving van de democratische rechtsstaat.[77] Dit levert ook meteen aanwijzingen op voor groepen die zeer negatief staan tegenover de democratische rechtsstaat en die als potentiële aandachtsgroepen kunnen worden benoemd.

Alle door ons geselecteerde vragen hebben wij op eigen initiatief opgenomen (dus niet in opdracht van klanten). Wij hebben geen stellingen geselecteerd die ten grondslag liggen aan de sociale milieus, omdat anders een cirkelredenering zou optreden.

Enerzijds zullen de conclusies van dit onderzoek in het algemeen de inzicht vergroten in de beleving van de democratische rechtsstaat door burgers, anderzijds worden potentiële aandachtsgroepen in de samenleving aangewezen die interessant kunnen zijn voor de kwalitatieve fase van het onderzoek die op een later moment in de vorm van focusgroepen zal plaatsvinden.

---

76 De variabele burgerschapsstijl wordt niet apart meegenomen in de analyse, omdat deze geheel herleidbaar is tot het sociale milieu..

77 De resultaten zijn niet integraal opgenomen in dit rapport, maar als een document verkrijgbaar bij het WODC of Motivaction.

3.2.1 Gebruikte techniek

Om vast te stellen welke achtergrondkenmerken belangrijk zijn bij het verklaren van een maatschappelijk fenomeen kan regressie-analyse uitkomst bieden. Door middel van een stapsgewijze logistische regressie-analyses kan onder andere worden blootgelegd welke achtergrondkenmerken (de onafhankelijke variabelen) een duidelijke invloed hebben op de houding ten opzichte van een onderwerp (de afhankelijke variabele). Vervolgens kan ook worden berekend hoe groot deze invloed is. Voor meer informatie over deze analysetechniek verwijzen wij naar bijlage B.

Bij regressie-analyse is het van belang dat de onafhankelijke variabelen die worden opgenomen niet sterk met elkaar correleren. Wanneer dit wel het geval is, bestaat de kans dat schijnverbanden ontstaan doordat twee onafhankelijke variabelen hetzelfde deel van de afhankelijke variabele lijken te verklaren. Dit verschijnsel wordt ook wel multicollineariteit genoemd. Om deze reden is het bij dit onderzoek methodologisch onverstandig geacht zowel de variabele opleiding als inkomen op te nemen.

Om de invloed van inkomen niet geheel onbelicht te laten is gekozen voor de combinatievariabele 'sociale klasse'. Deze variabele, die een vijfdeling kent is gebaseerd op:

- Opleidingsniveau van de respondent
- Functieniveau van de respondent

De vijfdeling ziet er als volgt uit:
- A : hoog
- B-boven : tamelijk hoog
- B-onder : midden hoog
- C : tamelijk laag
- D : laag

Deze beslissing vertrekt vanuit de methodologische assumptie dat het salaris van mensen dezelfde richting kent als het functieniveau (hoe hoger de functie, hoe hoger het salaris).

Vragen uit de Mentality-meting van 1998 zijn, door het ontbreken van de mogelijkheid om uitspraken te doen op het niveau van sociale klasse, geanalyseerd in een model met opleidingsniveau, maar zonder inkomensvariabele. Van de beide variabelen is gekozen voor opleiding omdat deze uit sociologisch oogpunt relevanter is en er van het opleidingsniveau een sturende werking uit kan gaan op het inkomen, maar doorgaans niet andersom.

3.2.2 Definitie van potentiële aandachtsgroepen

In de literatuurstudie is gebleken dat wetenschappers vaak (impliciet) verwijzen naar een soort 'modelburger': de mondige, actieve, kritische participant in het democratische proces. In dit onderzoek willen we nagaan in hoeverre er ook andere typen burgers naast deze 'modelburger' bestaan. Deze burgers zullen we

aanduiden als potentiële aandachtsgroepen. Ook groepen die meer dan gemiddeld roepen om een trendbreuk met huidig beleid zullen we onder deze categorie scharen. Dit kan betrekking hebben op de staatsinrichting, wetgeving maar ook op de kwalitatieve invulling van de democratische rechtsstaat.

3.3 Het politieke systeem

3.3.1 Vertrouwen in de regering

Een belangrijk kenmerk van onze democratie is dat burgers (indirect) hun eigen regering kunnen kiezen. Deze regering draagt mede verantwoordelijkheid voor de rechtsstaat en het vertrouwen daarin. Uit diverse onderzoeken, zoals de Maatschappelijke Barometer[78], blijkt dat het vertrouwen in de regering zeer laag is. Dit is mogelijk bedreigend voor het vertrouwen in de democratische rechtsstaat.

In 2003 is aan 2014 respondenten de stelling voorgelegd: "Wat de regering ook doet, voor het dagelijks leven heeft het weinig nut". 47% van alle ondervraagden geeft aan dat zij inderdaad het gevoel hebben dat het regeringsbeleid geen invloed heeft op het leven van alle dag.

Verklarende omstandigheden

Uit logistische regressie-analyse[79] is gebleken dat de volgende achtergrondvariabelen, in volgorde van belangrijkheid, de meeste invloed uitoefenen op de keuze of men het eens of oneens is met de stelling:

1) Het sociale milieu van de respondent
2) Of de respondent al dan niet gelovig is
3) De sociale klasse van de respondent
4) De werksituatie / arbeidsparticipatie van de respondent
5) De leeftijdscategorie van de respondent
6) De etniciteit van de respondent

Potentiële aandachtsgroepen

Het vertrouwen in een nuttige uitwerking van de regeringsbeslissingen op het dagelijks leven is relatief laag in de volgende groepen:

1) Mensen uit een traditioneel of modern sociaal milieu (traditionele burgerij, moderne burgerij, opwaarts mobielen en gemaksgeoriënteerden)
2) Mensen die niet gelovig zijn
3) Mensen uit sociale klasse D en C
4) Mensen die ouder zijn dan 60 jaar
5) Mensen die niet participeren op de arbeidsmarkt, met uitzondering van hen die reeds met pensioen zijn.
6) Mensen met de Turkse of Marokkaanse etniciteit

---

[78] Een regelmatig onderzoek van Motivaction naar de tevredenheid van burgers over de samenleving in samenwerking met actualiteitenrubriek Netwerk.

[79] De regressietabellen zijn niet opgenomen in dit rapport, maar zijn opvraagbaar via Motivaction en het WODC.

3.3.2 Vertrouwen in politici

Of men het gevoel heeft dat regeringsbeleid doorwerkt in het dagelijks leven kan afhangen van veel verschillende facetten van dat regeringsbeleid of de regering zelf. Een van die facetten is bijvoorbeeld de manier waarop besluitvorming plaatsvindt, maar ook het beeld van de personen door wie beleid gemaakt wordt kan bepalend zijn voor het regeringsvertrouwen.

Op eigen initiatief legde Motivaction in 2003 aan 2.051 respondenten de stelling voor: "Politici zijn over het algemeen betrouwbaar en oprecht". 63% van alle ondervraagden geeft aan dat zij inderdaad het gevoel hebben dat politici over het algemeen betrouwbaar en oprecht zijn.

De betrouwbaarheid van politici in de ogen van de burger kan slechts voor een klein deel verklaard worden door de geselecteerde achtergrondvariabelen die opgenomen zijn in de analyse (Nagelkerke pseudo-R-kwadraat = 5,5%).

Verklarende omstandigheden

Na analyse bleek dat een ontkennende houding ten opzichte van de stelling over betrouwbare politici nog het meest verklaard wordt door:

1) Het sociaal milieu van de respondent
2) Of de respondent aanhanger is van een religie of niet
3) De sociale klasse waartoe iemand behoort
4) De etniciteit van de respondent

Potentiële aandachtsgroepen

De potentiële aandachtsgroepen voor het thema 'vertrouwen in politici' kunnen als volgt worden samengevat:

1) Burgers die behoren tot de sociale milieus gemaksgeoriënteerden, moderne burgerij en postmoderne hedonisten
2) Ongelovigen
3) Burgers uit sociale klasse C en BO
4) Nederlanders van Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Indonesische afkomst.

3.3.3 Opkomst bij de parlementsverkiezingen

Een belangrijk kenmerk van onze democratie is dat burgers hun volksvertegenwoordigers kiezen. Deze volksvertegenwoordigers dragen mede verantwoordelijkheid voor de rechtsstaat en het vertrouwen daarin. De opkomst staat de laatste jaren sterk onder druk. Een grote groep komt niet op en maakt geen gebruik van het stemrecht.

31% procent van de ondervraagde respondenten geeft aan niet altijd te gaan stemmen wanneer er tweede kamerverkiezingen zijn. Ongeveer 69% van de respondenten gaat naar eigen zeggen altijd stemmen. De vraag is voorgelegd aan het Nederlandse publiek in 1999.

Verklarende omstandigheden

Of burgers gaan stemmen hangt volgens regressie-analyse af van de volgende omstandigheden, in volgorde van relatief belang:

1) Het sociaal milieu waartoe iemand behoort
2) De opleiding die iemand genoten heeft
3) Zijn of haar leeftijd
4) De stedelijkheidsgraad van de woonomgeving van de burger.

Potentiële aandachtsgroepen

Burgers die niet gaan stemmen, nemen niet actief deel aan de democratie. Daarom worden als potentiële aandachtsgroepen die groepen aangewezen die ondergemiddeld gebruik maken van hun stemrecht:

1) Gemaksgeoriënteerden, opwaarts mobielen, moderne burgerij, postmoderne hedonisten (in volgorde van thuisblijven)
2) Personen met een lagere of middelbare (beroeps)opleiding
3) Burgers die tussen 15 en 34 jaar oud zijn
4) Bewoners van matig stedelijke tot zeer stedelijke gebieden

3.3.4 Gekozen minister-president

In sommige democratieën kiezen burgers hun minister-president. Deze minister-president heeft een groot mandaat en veel bevoegdheden. Dit kan mogelijk op gespannen voet staan met het principe van de rechtsstaat waarin macht wordt ingeperkt door de het recht, of juist de rechtsstaat versterken doordat burgers directer betrokken worden. In Nederland wordt een debat gevoerd over democratische vernieuwing, waarin stemmen opgaan om de gekozen minister president in Nederland in te voeren.

Een overgrote meerderheid (72 %) van de ondervraagde respondenten geeft aan voorstander te zijn van de direct gekozen minister-president (meting in 2003).

Verklarende omstandigheden

Of iemand het eens is met de voorgelegde stelling 'De minister-president moet direct door de kiezer gekozen worden' hangt af van een aantal omstandigheden:

1) De sociale klasse waartoe iemand behoort
2) Het sociaal milieu waartoe een persoon gerekend wordt
3) Het al dan niet gelovig zijn
4) De leeftijdscategorie waarin iemand zich bevindt
5) De stedelijkheidsgraad van de woonomgeving van de respondent
6) Het al dan niet hebben van een sociaal netwerk

Potentiële aandachtsgroepen

Groepen burgers die bovengemiddeld van mening zijn dat de minister-president wel door het volk gekozen moet worden, worden in dit rapport aangemerkt als aandachtsgroep vanwege de kloof met het huidige beleid. Dit zijn:

1) Burgers uit de laagste en middelste sociale klassen: C, D en BO
2) Opwaarts mobielen en leden van de moderne burgerij, in tweede instantie ook traditionele burgerij en gemaksgeoriënteerden
3) Mensen die naar eigen zeggen geen geloof aanhangen.
4) Personen in de leeftijdscategorieën 35-44 en 50-59 jaar
5) Bewoners van sterk stedelijke en weinig stedelijke gebieden

3.3.5 Potentiële aandachtsgroepen voor de politieke pijler

Voor vier thema's die te maken hebben met de politieke dimensie van de democratische rechtsstaat is hierboven beschreven welke omstandigheden verklarend kunnen zijn voor een mening, een bepaalde attitude of bepaald gedrag. Eveneens zijn doelgroepen gedefinieerd die de aandacht verdienen. Niet omdat zij goede of foute opvattingen hebben, maar omdat hun opvattingen botsen met huidig beleid.

In de tabel op de volgende pagina worden de potentiële aandachtsgroepen per thema samengevat. Voor sommige thema's kunnen meer potentiële aandachtsgroepen gedefinieerd worden dan voor andere, omdat er in sommige gevallen meer omstandigheden zijn die van invloed zijn op iemands mening, attitude of gedrag.

De potentiële aandachtsgroepen worden van links naar rechts weergegeven in volgorde van relatief belang; in kolom 1 worden de belangrijkste potentiële aandachtsgroepen weergegeven

Tabel potentiële aandachtsgroepen per thema (in rijen) in volgorde van relatief belang (in kolommen)

	1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**
Wat de regering ook doet, voor het dagelijks leven heeft het weinig nut (mee eens)	Traditionele burgerij, moderne burgerij, gemaksgeoriënteerden opwaarts mobielen	Ongelovigen	Sociale klasse D en C	60-plussers	Mensen die niet participeren op de arbeidsmarkt	Nederlanders met de Turkse of Marokkaanse etniciteit
Politici zijn over het algemeen betrouwbaar en oprecht (mee oneens)	Gemaksgeoriënteerden, moderne burgerij en postmoderne hedonisten	Ongelovigen	Sociale klasse C en BO	Nederlanders met de Turkse, Marokkaanse, Surinaamse of Indonesische etniciteit		
Bij tweede kamerverkiezingen ga ik altijd stemmen (mee oneens)	Gemaksgeoriënteerden, opwaarts mobielen, moderne burgerij, postmoderne hedonisten	Personen met een lagere of middelbare (beroeps)opleiding	Mensen in de leeftijd tussen 15 en 34 jaar	Bewoners van matig tot zeer stedelijke gebieden		
De minister-president moet rechtsstreeks door de kiezer worden gekozen (eens)	Sociale klasse C, D en BO	Opwaarts mobielen en moderne burgerij, daarna traditionele burgerij en gemaksgeoriënteerden	Ongelovigen	Mensen in de leeftijd van 35 tot 44 jaar en van 50 tot 59 jaar	Bewoners van sterk stedelijke en weinig stedelijke gebieden	

3.4 Wetgeving en straffen

3.4.1 Vertrouwen in rechters

De rechters vormen een belangrijk gezicht van de rechtsstaat. Tevens nemen rechters de uiteindelijke beslissing in een rechtszaak en laten daarmee in de ogen van burgers het recht de ene keer wel en de andere keer niet zegevieren. Een absolute voorwaarde voor een rechtvaardige beslissing is de eerlijkheid van een rechter. Het vertrouwen in de oprechtheid van rechters is noodzakelijk voor vertrouwen in de democratische rechtsstaat.

In het jaar 1998 stelde Motivaction in een schriftelijke meting aan 2.296 respondenten de vraag: "Kunt u voor elk van de volgende beroepen aangeven of u er in het algemeen op vertrouwt dat deze mensen de waarheid spreken of niet?" In het rijtje beroepen dat volgde werd ook de beroepsgroep 'rechters' genoemd.

Gemiddeld is 12% van de bevolking van mening dat rechters niet de waarheid spreken en daarmee vertrouwt 88% van de bevolking erop dat rechters wèl de waarheid spreken.

Verklarende omstandigheden

Het beeld van de waarheidstrouw van Nederlandse rechters bleek na analyse verklaard te kunnen worden uit de volgende achtergronden, in volgrode van relatief belang:

1) De leeftijdscategorie waar iemand toe behoort
2) Het opleidingsniveau van de respondent
3) De mate waarin iemand participeert op de arbeidsmarkt
4) Het sociaal milieu waar de burger toe behoort

Potentiële aandachtsgroepen

Als potentiële aandachtsgroepen worden groepen aangemerkt die bovengemiddeld vaak van mening zijn dat de rechters in ons land over het algemeen niet de waarheid spreken:

1) Personen die ouder zijn dan 50 jaar
2) Mensen die ten hoogste een middelbare school-opleiding hebben genoten, daarbinnen met name mensen met enkel een lagere schooldiploma
3) Mensen die geen beroep uitoefenen, invalide zijn of arbeidsongeschikt en huismannen of huisvrouwen
4) Traditionele burgerij, gemaksgeoriënteerden en opwaarts mobielen.

3.4.2 Wetgeving versus eigen verantwoordelijkheid

In een rechtsstaat wordt gedrag van burgers getoetst aan algemeen bekende wetten. Sommige burgers vinden dat wetten hen te veel inperken, omdat ze eigen verantwoordelijkheid willen nemen.

Een van de stellingen die in 1998 is opgenomen in het Mentality-onderzoek luidt: er zijn te veel wetten en regels, mensen moeten zelf hun verantwoorde-

lijkheid nemen. Gemiddeld genomen over Nederland is 48% van de bevolking het eens met deze stelling.

Verklarende omstandigheden

De houding tegenover het dilemma 'wetten versus eigen verantwoordelijkheid' kan slechts in lage mate worden toegeschreven aan de verklarende variabelen die in het onderzoek zijn opgenomen (Nagelkerke pseudo-R-kwadraat = 6,4%). Er zijn mogelijk andere omstandigheden die beter kunnen verklaren wat iemands mening hierover is. Nader onderzoek zou dit kunnen achterhalen.
Van de opgenomen variabele kan in volgorde van relatief belang verklarende waarde worden toegeschreven aan:

1) Leeftijd
2) Opleiding
3) Etniciteit

Potentiële aandachtsgroepen

1) Mensen boven de 45 jaar
2) Mensen met een lagere (beroeps)opleiding
3) Inwoners van Nederland die van Turkse, Antilliaanse, Surinaamse of Indonesische afkomst zijn, alsmede (kinderen van) immigranten uit westerse landen buiten Europa

3.4.3 Wetgeving versus leiderschap

Een belangrijk kenmerk van een rechtsstaat is dat burgers beschermd worden door wetten. Uit eerder onderzoek van het SCP en een gezamenlijk onderzoek van Motivaction en SCP bleek reeds dat er in toenemende mate behoefte is aan meer leiderschap in plaats van wetten en regelgeving.

De stelling is in 2003 als volgt voorgelegd aan de respondenten van een Mentality-meting: "Wat we nodig hebben zijn minder wetten en instellingen en meer toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben".

61% van de respondenten is van mening dat we inderdaad toe moeten naar een democratie waarin toegewijde leiders een belangrijkere rol gaan spelen dan wetten en regels.

Verklarende omstandigheden

Achtergronden die verklarend zijn voor de roep om leiderschap in combinatie met deregulering zijn de volgende:

1) De leeftijd van de respondent
2) Het sociaal milieu waartoe iemand behoort
3) De sociale klasse waartoe iemand behoort
4) Het geslacht van een respondent

Potentiële aandachtsgroepen

Aan het verlangen naar deregulering in combinatie met meer leiderschap kan geen waardeoordeel worden gekoppeld. Als potentiële aandachtsgroepen worden

groepen gedefinieerd die een bovengemiddeld sterke wens hebben om de inrichting van onze democratie gewijzigd te zien omdat dit een verandering van huidig beleid impliceert. Deze groepen zijn in volgorde van relatief belang:

1) Personen die ouder zijn dan 45 jaar
2) Traditionele burgerij, moderne burgerij en opwaarts mobielen
3) Mensen uit de laagste sociale klassen (C en D)
4) Mannen

3.4.4 Law & order (onderstroom)

De onderstroom 'Law & Order' betreft het 'roepen' om herstel van traditionele ‘normen en waarden’. De wens tot herstel van deze normen en waarden komt voort uit het gevoel dat er in onze hedendaagse maatschappij nauwelijks meer respect is voor elkaar en is vooral het gevolg van een gevoel van onveiligheid. Law & order staat voor de behoefte aan een sterke autoriteit van de staat en een strengere wet- en regelgeving.

Dit pleidooi is een mogelijke uiting van wantrouwen in de handhaving en toepassing van wetten en regels.

De sociaal-culturele onderstroom law & order is een schaal die is gebaseerd op drie stellingen:
– Criminelen moeten veel strenger worden gestraft.
– Te veel tolerantie is de oorzaak van de groeiende criminaliteit
– Nederland voert een goed drugsbeleid.

De scores op een onderstroom variëren van 1 (zeer laag, weinig behoefte aan strenge wetten en regels) tot 4 (zeer hoog, veel behoefte aan strengere wetten en regels). De gemiddelde score van Nederland op deze onderstroom is 3,22 (data 2000 tot en met 2004). Groepen die hoger scoren op deze onderstroom roepen dus bovengemiddeld om herstel van traditionele normen en aanscherping van wet- en regelgeving.

Verklarende omstandigheden

De omstandigheden die aanleiding geven tot de roep om herstel van traditionele ‘normen en waarden’ zijn:

1) Sociaal milieu
2) Sociale klasse

Potentiële aandachtsgroepen

Als potentiële aandachtsgroepen worden groepen aangemerkt die bovengemiddeld scoren op bovengenoemd pleidooi. Dit zijn in volgorde van relatief belang:

1) Moderne en traditionele burgerij
2) Personen die behoren tot de sociale klassen B, C en D

Voor de constructie van het Mentality-model is een stelling gebruikt die veel lijkt op één van de onderstroomstellingen. De verklaringskracht die toegedicht wordt aan het sociale milieu, of Mentality-milieu is daarom te wijten aan een

zogenaamde methodologische tautologie. Dit neemt niet weg dat de moderne burgerij en traditionele burgerij in vergelijking met de andere sociale milieus hoger scoren op de onderstroom law & order en derhalve een potentiële aandachtsgroep zijn.

3.4.5 De doodstraf

De doodstraf maakt geen deel uit van het Nederlandse rechtssysteem en wordt in het officiële politieke vertoog beschouwd als een fundamentele inbreuk op de universele rechten van de mens. Een grote groep burgers pleit evenwel voor invoering en daarmee aanpassing van het rechtssysteem. De stelling die getoetst is luidt: "Het zou misschien goed zijn als voor bepaalde misdrijven de doodstraf weer zou worden ingevoerd". Gemiddeld is 51% van de bevolking voorstander van de herinvoering van de doodstraf voor bepaalde misdrijven (meting 2003).

Verklarende omstandigheden

1) Het sociaal milieu van de respondent
2) De mate waarin iemand participeert op de arbeidsmarkt
3) De sociale klasse
4) De stedelijkheid van de woonomgeving van de burger
5) Het al dan niet religieus zijn

Potentiële aandachtsgroepen

Het herinvoeren van de doodstraf doet in theorie niets af aan het 'rechtstatelijke' van de democratische rechtsstaat. De vraag om herinvoering impliceert echter wel een vraag om verandering van de inhoudelijke invulling die gegeven wordt aan deze democratische rechtsstaat in Nederland en in de meeste westerse democratieën.

Als potentiële aandachtsgroepen worden groepen gedefinieerd die meer dan gemiddeld pleiten voor deze verandering. In volgorde van relatief belang zijn dat:

1) De sociale milieus gemaksgeoriënteerden, moderne burgerij, opwaarts mobielen en traditionele burgerij.
2) Huisvrouwen / –mannen en fulltime werkzame mensen
3) Mensen die behoren tot sociale klasse C en BO
4) Bewoners van niet-stedelijke tot en met matig stedelijke gebieden
5) Personen die niet religieus zijn

3.4.6 Potentiële aandachtsgroepen voor de pijler wetten en straffen

In de tabel op de volgende pagina worden de potentiële aandachtsgroepen per thema samengevat. De potentiële aandachtsgroepen worden van links naar rechts weergegeven in volgorde van relatief belang; in kolom 1 worden de belangrijkste potentiële aandachtsgroepen weergegeven

Tabel Samenvatting potentiële aandachtsgroepen voor de pijler 'wetten en straffen'

	1	2	3	4	5
Kunt u voor elk van de volgende beroepen aangeven of u er in het algemeen op vertrouwt dat deze mensen de waarheid spreken of niet: rechters (nee)	50-plussers	Mensen die hoogstens een middelbare schooldiploma hebben	Mensen die geen beroep uitoefenen, invalide zijn of arbeidsongeschikt en huismannen of huisvrouwen	Traditionele burgerij, gemaksgeoriënteerden en opwaarts mobielen	
Er zijn te veel wetten en regels, mensen moeten zelf hun verantwoordelijkheid nemen. (eens)	45-plussers	Mensen met een lagere (beroeps)opleiding	Nederlanders met de Turkse, Antilliaanse Surinaamse of Indonesische etniciteit en westerlingen van buiten Europa		
Wat we nodig hebben zijn minder wetten en instellingen en meer toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben (eens)	45- plussers	Traditionele en moderne burgerij en opwaarts mobielen	Sociale klasse C en D	Mannen	
Onderstroom Law en order (bovengemiddelde score)	Traditionele en moderne burgerij	Sociale klasse B,C en D			
Het zou misschien goed zijn als voor bepaalde misdrijven de doodstraf weer zou worden ingevoerd	Gemaksgeoriënteerden, moderne burgerij, opwaarts mobielen en moderne burgerij	Huisvrouwen /-mannen en mensen met een full time baan	Sociale klasse C en BO	Bewoners van niet stedelijke tot matig stedelijke gebieden	Ongelovigen

3.5 De maatschappelijk-culturele pijler

3.5.1 Belangrijkste doelen van Nederland

'Er wordt veel gediscussieerd over de doelstellingen van ons land voor de komende 10 jaar. Hieronder staan vier doelstellingen. Welke doelstelling van deze lijst vindt u zelf het meest belangrijk?' Zo luidt de vraag die in 2004 gesteld werd aan een representatieve steekproef uit de Nederlandse bevolking. De mogelijke antwoorden op deze vraag luiden:

- Orde in het land handhaven
- Prijsstijgingen tegengaan
- De vrijheid van meningsuiting beschermen
- De politieke inspraak van burgers vergroten

Dit is een (iets aangepaste) klassieke vraagstelling van de Amerikaanse politicoloog Roland Inglehart, waarin het belang van orde handhaven, prijsstijgingen tegengaan, vrijheid van meningsuiting en politieke inspraak wordt gewogen. Met uitzondering van prijsstijgingen tegengaan zijn dit allemaal belangrijke waarden die tot uitdrukking komen in de democratische rechtsstaat.

Of en waarom men de prioriteit geeft aan één van deze variabelen werd door middel van logistische regressie geanalyseerd. Daarbij werd gekeken naar het eerst en tweede antwoord.

De orde in het land handhaven

De orde in het land handhaven wordt als eerste of als tweede prioriteit opgegeven door ongeveer 52% van de Nederlanders

Verklarende omstandigheden
Of iemand de handhaving van orde als één van de twee belangrijkste doelen van het land heeft aangemerkt, wordt in kleine mate bepaald door de achtergrondvariabelen die opgenomen zijn in de analyse. Van de opgenomen variabelen mag significante verklaringskracht worden toegedicht aan:

1) Het sociaal milieu van de respondent
2) Zijn of haar leeftijd
3) De mate waarin de persoon participeert op de arbeidsmarkt
4) De sociale klasse waartoe iemand gerekend wordt

Prioriteit gesteld door
1) Nieuwe conservatieven, traditionele burgerij, moderne burgerij, opwaarts mobielen
2) Leeftijdscategorieën 50-80 jaar en in mindere mate ook die van 35 tot 44
3) Arbeidsongeschikten, gepensioneerden en huisvrouwen en –mannen
4) Mensen die behoren tot sociale klassen BO en D

Prijsstijgingen tegengaan

Waar de ene burger ordehandhaving belangrijk vindt, kan de ander juist pleiten voor het prioriteit stellen van de economische gezondheid van een land. In absolute zin rekenen minder Nederlandse burgers het tegengaan van prijsstij-

gingen tot hun top twee belangrijke zaken voor de natie. Ongeveer 16% van de ondervraagden vulde dit antwoord als eerste of tweede in.

Verklarende omstandigheden
Ondanks dat er buiten de opgenomen achtergrondvariabelen nog veel factoren meespelen bij de prioritering van overheidsdoelen kan van onderstaande invloeden worden gezegd dat zij significant verklarend zijn:

1) Het sociaal milieu van een burger
2) De leeftijd van een ondervraagde
3) De mate waarin een persoon participeert op de arbeidsmarkt
4) De sociale klasse waartoe de burger gerekend wordt

Prioriteit gesteld door
1) Gemaksgeoriënteerden, moderne burgerij en opwaarts mobielen
2) 15-24 en 45-49 jaar
3) Werklozen, huisvrouwen / -mannen
4) Sociale klasse C en D

De vrijheid van meningsuiting beschermen

Een van de grondrechten die in principe elke burger in Nederland zou moeten kunnen genieten is vrijheid van meningsuiting. De discussie hierover is opgelaaid nadat politicus Pim Fortuyn en cineast Theo van Gogh werden vermoord, de laatste vanwege zijn openlijke kritiek op de islam.

Ongeveer 20% van de ondervraagden zet de vrijheid van meningsuiting bovenaan de agenda (eerste en tweede plaats).

Verklarende omstandigheden
1) Het sociaal milieu waartoe de burger gerekend kan worden
2) De mate van participatie op de arbeidsmarkt

Prioriteit gesteld door
1) Postmoderne hedonisten, postmaterialisten en kosmopolieten
2) Studenten en part-timers

De politieke inspraak van burgers vergroten

De politieke inspraak van burgers wordt gemiddeld in 12% van de gevallen geprioriteerd door de Nederlandse burger.

Verklarende omstandigheden
Of iemand de politieke inspraak voor burgers plaatst boven het voorkomen van prijsstijgingen, de vrijheid van meningsuiting en ordehandhaving wordt, van de opgenomen achtergronden, het meest verklaard door:
1) Arbeidsparticipatie
2) Sociaal milieu

Prioriteit gesteld door
1) Mensen die werken en op zoek zijn naar werk (dus niet invaliden, gepensioneerden, studenten)
2) Postmaterialisten, postmoderne hedonisten en kosmopolieten

Tabel Inglehart-stelling met belangrijkste doelen (in rijen) en groepen die dit doel prioriteit stellen (in kolommen)

Belangrijkste doelen van Nederland	**1**	**2**	**3**	**4**
Prijsstijgingen tegengaan	Gemaksgeoriënteerden, opwaarts mobielen en moderne burgerij	Leeftijdscategorieën 15-34 en 45-49	Zij die niet participeren op de arbeidsmarkt (werklozen, huisvrouwen, studenten en arbeidsongeschikten)	Sociale klassen C en D
Orde in het land handhaven	Nieuwe conservatieven, traditionele burgerij, moderne burgerij, opwaarts mobielen	Leeftijdscategorieen 50-80 jaar en in mindere mate 35-44	Arbeidsongeschikten, gepensioneerden en huisvrouwen	Sociale klassen A, B (onder) en D
Politieke inspraak van burgers vergroten	Postmoderne hedonisten, kosmopolieten en postmaterialisten	Werkenden en werkzoekenden		
Vrijheid van meningsuiting garanderen	Postmoderne hedonisten, kosmopolieten en postmaterialisten	Studenten en parttimers		

3.5.2 Zelf bepalen hoe ik leef

Sommige burgers vinden dat wetten en regels hun vrijheid te veel inperken. Om de behoefte aan vrijheid in kaart te brengen werd daarom de stelling 'Ik wil helemaal zelf bepalen hoe ik leef' gebruikt. De score van de Nederlandse burger op deze stelling is: 88% mee eens en 12 % oneens (data 1998-2004).

Verklarende omstandigheden

Of iemand helemaal zelf wil bepalen hoe hij of zij leeft, wordt in volgorde van relatief belang bepaald door:

1) Of iemand religieus is of niet
2) Het sociaal milieu waartoe iemand behoort
3) De regio binnen Nederland waarin iemand woont volgens de Nielsen-indeling

Potentiële aandachtsgroepen

Potentiële aandachtsgroepen zijn in dit geval groepen die in hoge mate zelf willen bepalen hoe ze leven, en zich daarbij niet in de weg laten staan door regels en wetten. Dit zijn:

1) Ongelovigen
2) Gemaksgeoriënteerden, kosmopolieten, moderne burgerij
3) Bewoners van Den Haag, Rotterdam, Amsterdam en de randgemeenten van deze drie steden

3.5.3 vrijheid van meningsuiting islamitische imams

Aan het Nederlandse publiek is in 2004 de volgende stelling voorgelegd: Islamitische imams hebben het recht om met een beroep op hun geloof van de Nederlandse samenleving te zeggen wat zij willen. 22% van de ondervraagden is het eens met deze stelling.

Verklarende omstandigheden

Uit de logistische regressie-analyse is gebleken dat de volgende achtergrondvariabelen, in volgorde van belangrijkheid, de meeste invloed uitoefenen op de keuze of men het eens of oneens is met de stelling:

1) Het sociale milieu van de respondent
2) De sociale klasse van de respondent
3) Het geboorteland van de respondent of diens ouders
4) De werksituatie / arbeidsparticipatie van de respondent
5) Of de respondent al dan niet gelovig is

Potentiële aandachtsgroepen

Burgers die van mening zijn dat islamitische imams niet mogen zeggen wat ze willen, ontzeggen enerzijds het recht op vrijheid van meningsuiting aan een groep mensen (imams) binnen de Nederlandse maatschappij, anderzijds hebben zij hier wellicht redenen voor die in hun ogen belangrijker zijn dan de vrijheid van meningsuiting. De angst voor extremisme en terrorisme kan hieraan ten

grondslag liggen en terrorisme ondermijnt op haar beurt weer de werking van de democratische rechtsstaat.

Het is daarom moeilijk om in dit verband te spreken over aandachtsgroepen. Wel is het mogelijk aan te geven voor welke groepen de vrijheid van meningsuiting niet meer als een universeel recht wordt gezien wanneer het islamitische imams betreft Deze groepen zijn, in volgorde van relevantie:

1) De traditionele burgerij, de nieuwe conservatieven en de moderne burgerij
2) Personen uit alle vijf de sociale klassen behalve de laagste klasse (D)
3) Autochtonen, mensen die afkomstig zijn uit Europese landen en niet- Westerse landen anders dan Marokko en Turkije, Antillianen en Indonesiërs
4) Alle groepen die in enige mate werkend (part-time, full-time,) of niet werkend (werkloos, arbeidsongeschikt, gepensioneerd) zijn, met uitzondering van studenten.

3.5.4 Islam

Aan het Nederlandse publiek is in 2004 de volgende stelling voorgelegd: de islam is een achterlijke godsdienst. Over de gehele bevolking genomen is ongeveer 26% van mening dat de islam een achterlijke godsdienst is.

Verklarende omstandigheden

Uit de logistische regressie-analyse blijkt dat de volgende achtergrondvariabelen - in volgorde van relevantie - de meeste invloed uitoefenen op de keuze of men het eens of oneens is met deze stelling:

1) Het sociaal milieu van de respondent
2) Het geslacht
3) Het geboorteland van de respondent of diens ouders
4) Of de respondent al dan niet gelovig is

Potentiële aandachtsgroepen

Daar het bij deze stelling gaat om de mening ten opzichte van de islam is het moeilijk aan te geven welke groepen een aandachtsgroep vormen. Echter gesteld kan worden dat de islam een groeiende godsdienst is in Nederland. Dit houdt dus in dat het aantal burgers dat zichzelf identificeert met de islam steeds groter zal worden en voor een stabiele samenleving is het zeer van belang dat bevolkingsgroepen elkaar respecteren ongeacht de godsdienst of de etniciteit. Echter wanneer een religie als achterlijk wordt bestempeld dan zullen bepaalde groepen zich gekrenkt voelen. Daarom zullen de groepen die de islam als achterlijk beschouwen als aandachtsgroep worden aangemerkt. Het betreft hier de volgende groepen:

1) De moderne burgerij, gemaksgeoriënteerden en de opwaarts mobielen
2) Mannen
3) Autochtonen en burgers afkomstig uit ander westerse landen
4) Niet gelovigen

3.5.5 Intraceptie (onderstroom)

De onderstroom 'intraceptie' heeft te maken met het empathisch vermogen van mensen. Met intraceptie doelen we op een open en geïnteresseerde houding naar anderen en sluit aan bij democratische waarden als antidiscriminatie, tolerantie en pluriformiteit.

Ten grondslag aan deze onderstroom liggen de stellingen:
- Ik vind het belangrijk om te weten waarom ik mij op een bepaalde manier gedraag.
- Ik probeer vaak te achterhalen waarom anderen zich op een bepaalde manier gedragen.
- Als ik het met iemand oneens ben, probeer ik altijd in te voelen hoe iemand tot zijn/haar standpunt is gekomen.
- Ik ben zeer geïnteresseerd in wat andere mensen beweegt.
- Ik vind het belangrijk dat mensen zich in de situatie van anderen kunnen verplaatsen.

De data komen uit de Mentality-metingen 2000 tot en met 2004.

Verklarende omstandigheden

1) Mate van sociaal kapitaal / al dan niet hebben van een sociaal netwerk
2) Sociaal milieu
3) Geslacht

Potentiële aandachtsgroepen

Potentiële aandachtsgroepen worden bij dit thema gedefinieerd als groepen in de samenleving die ondergemiddeld scoren op het gebied van intraceptie. Dit zijn de volgende groepen:

1) Burgers met een ondergemiddelde (oriëntatie op) sociale netwerken
2) Gemaksgeoriënteerden, moderne burgerij en traditionele burgerij
3) Mannen

3.5.6 Tolerantie (onderstroom)

Deze onderstroom duidt aan in welke mate mensen tolerant zijn tegenover nieuwe Nederlanders. In theorie heeft elke inwoner van Nederland gelijke rechten en recht op een gelijke behandeling, in de praktijk denken niet alle Nederlanders er zo over.

De onderstroom is opgebouwd uit de volgende variabelen:
- Politieke vluchtelingen moeten in Nederland kunnen blijven wonen.
- De grenzen van Nederland moeten openstaan voor iedereen die hier wil komen wonen en werken.
- Ik vind dat allochtonen de Nederlandse samenleving verrijken
- Er zijn te veel buitenlanders in Nederland die zich niet aanpassen aan de Nederlandse cultuur (inverse)

De gemiddelde tolerantiescore van de Nederlander is 2,15 (data 2000-2004) wat net iets beneden het midden ligt op de dimensie intolerant-tolerant die wordt berekend in scores van 1 (zeer intolerant) tot 4 (zeer tolerant).

Verklarende omstandigheden

De mate van tolerantie ten opzichte van Nieuwe Nederlanders kan in volgorde van relatief belang verklaard worden door:

1) Het sociaal milieu waartoe iemand gerekend kan worden
2) Iemands etniciteit
3) Het al dan niet hebben van een groot sociaal netwerk

Potentiële aandachtsgroepen

Potentiële aandachtsgroepen zijn groepen die ondergemiddeld tolerant zijn ten opzichte van nieuwe Nederlanders. De achterliggende gedachte hiervan is dat wanneer men minder tolerant is ten opzichte van andersdenkenden de gelijkheid van burgers in het gedrang kan komen. De ondergemiddeld tolerante groepen zijn:

1) Moderne burgerij, gemaksgeoriënteerden en traditionele burgerij
2) Autochtonen
3) Personen die een ondergemiddelde (oriëntatie op) sociale netwerken hebben

Bij de constructie van het Mentality-model is een stelling gebruikt die veel lijkt op één van de stellingen waarmee tolerantie wordt gemeten. De stelling die gebruikt is voor de modelconstructie luidt: "Immigranten dragen veel bij aan de Nederlandse cultuur." Methodologisch is er daarom sprake van een 'biased analysis'. Dit neemt niet weg dat de hierboven genoemde sociale milieus interessante doelgroepen zouden kunnen zijn om mee in gesprek te gaan over tolerantie ten opzichte van Nieuwe Nederlanders omdat zij ondergemiddeld tolerant zijn.

3.5.7 Potentiële aandachtsgroepen voor de maatschappelijk-culturele pijler

In de tabel op de volgende pagina worden de potentiële aandachtsgroepen per thema samengevat. De potentiële aandachtsgroepen worden van links naar rechts weergegeven in volgorde van relatief belang; in kolom 1 worden de belangrijkste potentiële aandachtsgroepen weergegeven

Tabel potentiële aandachtsgroepen per thema (in rijen) in volgorde van relatief belang (in kolommen)

	1	2	3	4	5	6
Ik wil helemaal zelf bepalen hoe ik leef (eens)	Ongelovigen	Gemaksgeoriënteerden, kosmopolieten, moderne burgerij	Bewoners Den Haag, Rotterdam, A'dam en randgemeenten			
Islamitische imams hebben het recht om met een beroep op hun geloof van de Nederlandse samenleving te zeggen wat zij willen (oneens)	Traditionele burgerij, nieuwe conservatieven en moderne burgerij	Alle vijf de sociale klassen m.u.v. de laagste klasse (D)	Autochtonen, Europeanen en niet- Westerlingen anders dan Marokko en Turkije, Antillianen en Indonesiërs	Werkend (part-time, full-time,) of niet werkend (werkloos, arbeidsongeschikt, gepensioneerd) zijn, m.u.v. studenten		
De islam is een achterlijke godsdienst (eens)	Moderne burgerij, gemaksgeoriënteerden en opwaarts mobielen	Mannen	Autochtonen en burgers afkomstig uit ander westerse landen	Niet gelovigen		
Onderstroom intraceptie (ondergemiddelscore)	Ondergemiddelde (oriëntatie op) sociale netwerken	Gemaksgeoriënteerden, moderne burgerij en traditionele burgerij	Mannen			
Onderstroom tolerantie (ondergemiddelscore)	Moderne burgerij, gemaksgeoriënteerden en traditionele burgerij	Autochtonen	Ondergemiddelde (oriëntatie op) sociale netwerken			

3.6 Samenvatting

Via database-analyse zijn opvattingen van burgers ten aanzien van het politieke systeem, wetgeving en straffen, en sociaal-culturele waarden in kaart gebracht en verklaard. Het beeld dat hieruit ontstaat is niet allesomvattend en doet wat caleidoscopisch aan, omdat we afhankelijk waren van beschikbare data. De analyse levert tevens een opsomming op van potentiële aandachtsgroepen voor vervolgonderzoek.

De politieke pijler van de rechtsstaat is in dit onderzoek geoperationaliseerd als vertrouwen hebben en participeren in het politieke systeem. Uit de analyses komt een tamelijk somber beeld naar voren, zoals ook al bleek uit de literatuurstudie:

- Bijna de helft van de Nederlandse bevolking vindt dat het regeringsbeleid weinig nut heeft voor het dagelijkse leven;
- Slechts een kleine meerderheid vindt politici over het algemeen betrouwbaar en oprecht;
- Bijna een derde gaat niet altijd stemmen als er tweede kamerverkiezingen zijn;
- Bijna driekwart is voorstander van een direct gekozen minister-president.

Het blijk dat in de eerste plaats het sociaal milieu van iemand hierin doorslaggevend is. In termen van de burgerschapsstijlen die kenmerkend zijn voor deze milieus zijn met name de 'buitenstaanders' en de 'pragmatici' potentiële aandachtsgroepen te noemen, omdat zij naar verhouding weinig vertrouwen hebben en weinig participeren. Een andere relevante indeling lijkt te zijn of men gelooft of niet: niet-gelovigen doen ook minder mee en hebben minder vertrouwen in de politiek en het politieke systeem. Dit valt mogelijk te verklaren uit een minder volgzame, gezagsgetrouwe instelling vergeleken met gelovigen. Tot slot staan de lagere sociale klassen en de lager opgeleiden vaker afzijdig of wantrouwend ten aanzien van de politiek.

Uit de analyses voor de pijler wetgeving en straffen blijkt dat er behoefte is aan minder wetten, betere handhaving en meer leiders, in rechters bestaat echter wel vertrouwen:

- Bijna de helft van de bevolking vindt dat er te veel wetten en regels zijn en dat mensen moeten zelf hun verantwoordelijkheid moeten nemen;
- Een kleine meerderheid vindt dat we minder wetten en instellingen nodig hebben en meer toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben;
- Gemiddeld bestaat er een grote behoefte aan law & order;
- De helft van de bevolking is voorstander van de herinvoering van de doodstraf voor bepaalde misdrijven;
- Slechts 12% van de bevolking is van mening dat rechters niet de waarheid spreken;

Ouderen blijken het minste vertrouwen te hebben. Vervolgens tonen 'buitenstaanders' (sociale milieus gemaksgeoriënteerden en moderne burgerij) wan-

trouwen ten aanzien van het functioneren van het huidige rechtssysteem. Tot slot vallen lagere sociale klassen op als potentiële aandachtsgroep.

De maatschappelijk-culturele pijler drukt in deze analyse waarden uit als tolerantie, inlevingsvermogen, vrijheid van meningsuiting, rekening houden met elkaar en het anti-discriminatiebeginsel. Uit de analyses blijkt dat Nederlanders erg gehecht zijn aan hun individuele vrijheid, maar repressie meer prioriteit willen geven dan de vrijheid van meningsuiting:

– Orde handhaven heeft veel meer prioriteit dan de vrijheid van meningsuiting, het beteugelen van inflatie en politieke inspraak;
– De overgrote meerderheid wil helemaal zelf bepalen hoe hij leeft;
– Nog geen kwart meent dat islamitische imams het recht hebben om met een beroep op hun geloof van de Nederlandse samenleving te zeggen wat zij willen;
– Een kwart is van mening dat de islam een achterlijke godsdienst is.

Het sociaal milieu waartoe iemand gerekend kan worden is het meest doorslaggevend hierbij: met name 'buitenstaanders' (moderne burgers, gemaksgeoriënteerden) en 'plichtsgetrouwen' (traditionele burgers) hechten aan repressie en staan minder open voor andersdenkenden en vrije meningsuiting. Dit geldt in minder mate ook voor mensen die moeilijk verschillende sociale netwerken aangaan.

Het wantrouwen jegens politiek en politici en de afkeer van de officiële kanalen van de democratie, die uit de literatuurstudie naar voren kwamen, worden ook teruggevonden in de database-analyse. De burger voelt zich niet centraal gerepresenteerd, zoekt zijn heil in leiders, een gekozen minister-president, minder regels, meer repressie en meer handhaving. Dit lijkt enigszins op gespannen voet te staan met de grote mate waarin men gehecht is aan zijn eigen individuele vrijheid.

In de database analyse is verder de bevinding uit de literatuurstudie, dat de beleving van de democratische rechtsstaat sterk samenhangt met sociaal milieu of burgerschapsstijl, verder aangescherpt. Met name buitenstaanders (moderne burgers en gemaksgeoriënteerden) vormen een interessante potentiële aandachtsgroep. Dit blijkt vooral uit hun lage politieke vertrouwen en participatie en hun geringe steun voor sociaal-culturele waarden als tolerantie, inlevingsvermogen en vrijheid van meningsuiting. Maar ook door hun geringe vertrouwen in de huidige rechters, wetten en handhaving vormen zij een potentiële aandachtsgroep.

In aanvulling op de literatuurstudie zijn verder ook leeftijd en sociale klasse als relevante achtergrondkenmerken naar voren gekomen. Ouderen vormen dus ook een belangrijke aandachtsgroep alsook lagere sociale klassen.

4 Diepte-analyse op basis van focusgroepen

De bevindingen uit de eerste fase zijn tijdens een expertmeeting besproken met wetenschappers uit diverse disciplines. Zij hebben bovendien advies gegeven over de opzet en samenstelling van focusgroepen, die in de tweede fase van het onderzoekstraject hebben plaatsgevonden (zie bijlage E voor een uitgebreid verslag). In dit hoofdstuk worden de opzet en resultaten van de focusgroepen besproken.

4.1 Opzet van de focusgroepen

In totaal zijn 6 focusgroepen gehouden, elk met 6 tot 8 personen per groep.

De keuze voor de selectie van respondenten voor de focusgroepen is tot stand gekomen op basis van de resultaten uit de expertmeeting in combinatie met de data-analyse. In de expertmeeting is besloten om 2 dimensies te onderscheiden bij deze selectie. Deze dimensies worden zowel door de experts als door de leden van de begeleidingscommissie na overleg als mogelijk bruikbare indicatoren beschouwd om de visies van verschillende burgers mee in kaart te brengen. Zij worden in deze mening door de literatuur ondersteund. De resultaten uit de data-analyse op basis van Mentality-milieus sluiten bij deze bevinding aan.

Het betreft de volgende twee dimensies:

- Actief – passief ten aanzien van participatie aan de democratische rechtsstaat
- Vertrouwen – wantrouwen met betrekking tot de democratische rechtsstaat

Bij de selectie zijn personen uit het respondentenpanel van Motivaction (het Stempuntpanel) in de regio Amsterdam, voor zover verrijkt met Mentality-profielen, online benaderd. Er is geen representatieve steekproef getrokken, wat immers niet nodig was voor dit dele van het onderzoek. Aan in totaal 1.243 personen is een mail met de volgende stellingen (antwoordmogelijkheden 'mee eens' / 'mee oneens') uitgestuurd:

Actief-passief
- Bij de Tweede-Kamerverkiezingen ga ik altijd stemmen
- Ik zet me over het algemeen actief in bij zaken die spelen in mijn eigen woonomgeving

Vertrouwen-wantrouwen
- Wat de regering ook doet, voor het dagelijks leven heeft het weinig nut.
- Politici zijn over het algemeen betrouwbaar en oprecht
- Vertrouwt u er in het algemeen op dat rechters de waarheid spreken
- Heeft u vertrouwen in het Nederlands rechtssysteem
- Ik vind het heel belangrijk dat mensen zich in de situatie van een ander kunnen verplaatsen

Hierop is door 160 personen gereageerd. Op basis van hun antwoorden op de stellingen zijn de respondenten waar mogelijk aan een van de vier groepen toegewezen. Soms was het lastig de houding van respondenten op de twee dimensies te achterhalen op basis van slechts enkele stellingen. Indien respondenten niet waren in te delen op basis van de verkregen antwoorden hebben wij ook hun Mentality-profiel meegewogen bij de toewijzing. De respondenten die konden worden ingedeeld, zijn telefonisch benaderd met het verzoek tot medewerking aan een groepsgesprek. Hen is niet verteld wie de opdrachtgever van het onderzoek is.

Behalve op basis van de dimensies zijn de respondenten binnen de groepen voor zover als mogelijk gespreid naar opleidingsniveau, geslacht en leeftijd.

In de rapportage worden de volgende subgroepen onderscheiden:

- Passief - vertrouwen
- Passief - laag vertrouwen
- Actief - vertrouwen
- Actief - laag vertrouwen

Deze indeling beoogt geenszins een afspiegeling van de Nederlandse bevolking te zijn. Het betreft hier immers een verkennend onderzoek waarbij wij aan de hand van constructen op een bepaald spoor willen komen. In hoeverre de groepen echt bestaan en hoe groot ze zijn, zal moeten blijken uit kwantitatief onderzoek. Over de groepen kunnen op basis van dit onderzoek geen harde uitspraken worden gedaan.

In de expertmeeting is ook de indicator etniciteit naar voren gebracht, mede vanuit de achtergrond dat Nieuwe Nederlanders veelal niet bevraagd worden over deze onderzoeksonderwerpen. Deze indicator is derhalve ook een explorerende indicator. Voor de focusgroep moest een keuze worden gemaakt voor een specifieke groep Nieuwe Nederlanders. We hebben uiteindelijk gekozen voor in Nederland wonende mannen met een islamitische achtergrond. Door hun specifieke culturele achtergrond kijken zij mogelijk anders aan tegen de democratische rechtsstaat. Zo is er vaak geen scheiding tussen 'kerk en staat' in landen waar veel moslims wonen (bijvoorbeeld Marokko) of is deze scheiding pas in de recentere geschiedenis aangebracht (bijvoorbeeld Turkije). Wij hebben specifiek gekozen voor mannen, omdat volgens hun geloofscultuur mannen en vrouwen niet gemengd kunnen participeren in een focusgroep. Bovendien bleek uit de analyse van beschikbare data dat mannen (in het algemeen, niet per se moslimmannen) principes van de democratische rechtsstaat minder sterk lijken te onderschrijven.

De groep moslimmannen bestond uit moslims uit diverse landen: Suriname, Irak, Turkije en Marokko. Zij zijn geselecteerd – daarin aangestuurd door Motivaction – door een extern selectiebureau (Colourview), dat gespecialiseerd is in de respondentenwerving van Nieuwe Nederlanders. Op hen zijn de vier dimensies niet van toepassing; zij hebben geen extra vragenlijst ingevuld bij de selectie en zijn alleen telefonisch benaderd. Ook deze groep is ter verkenning gekozen; er kunnen derhalve geen harde uitspraken over gedaan worden.

Tot slot van het project is een discussiegroep geformeerd. Het betreft hier vier respondenten die tijdens de eerste vier bijeenkomsten duidelijk hun standpunten naar voren had gebracht en daarmee een afspiegeling leken te zijn van de vier onderscheiden groepen. Zij zijn na afloop van de vier groepen op basis van hun antwoorden en houding in de groep door de projectleiders geselecteerd en nagebeld om hen voor een tweede maal uit te nodigen. Dit gesprek vond een week plaats na het voorafgaande groepsgesprek.

Uitvoering

De focusgroepen zijn in de vooravond en avond gehouden op de onderzoekslocatie van Motivaction te Amsterdam. De gesprekken vonden plaats op 31 oktober, 1 en 8 november 2005. De groepen namen elk ruim 2 uur in beslag. De respondenten gaven ruim blijk van hun enthousiasme om aan de gesprekken deel te nemen. Voor sommigen was twee uur discussiëren nog niet voldoende. De deelnemers gaven te kennen het initiatief van het ministerie zeer op prijs te stellen. Zij zien het als een goede aanzet van de overheid om in contact met de burgers te komen. Ook het heruitnodigen van de respondenten voor deelname aan de discussiegroep leidde tot enthousiaste reacties.

Van de gesprekken zijn notulen en video-opnames gemaakt. Op de groep moslimmannen na, zijn de gesprekken door een en dezelfde vrouwelijke projectleider van Motivaction geleid. Het gesprek met de moslimmannen is geleid door een moslimman, projectleider bij Motivaction. De deelnemers ontvingen als dank voor hun deelname een financiële vergoeding.

4.2 Resultaten

Deze paragraaf beschrijft de resultaten uit de eerste 4 focusgroepen. Begonnen wordt met de beschrijving van de associaties die men spontaan maakt bij het begrip democratische rechtsstaat. Hierbij komen de verantwoordelijkheden van zowel de overheid als de burger aan de orde.

Vervolgens wordt ingegaan op de begrippen actief en vertrouwen. Wat betekent dit ten aanzien van een democratische rechtsstaat en hoe vult men dit zelf in.

Meer specifiek komen aan de orde: politiek, wetgeving/straffen en maatschappelijk culturele grondrechten.

Tot slot worden de cases behandeld rond een drietal dilemma's. Hier staan met name de grenzen centraal; tot hoever reikt het recht op ... en wanneer overschrijdt men hiermee een grens (van fatsoen en respect bijvoorbeeld).

De resultaten worden per onderwerp en per subgroep behandeld. Citaten van de deelnemers zullen waar mogelijk en relevant de resultaten illustreren. Deze uitspraken worden cursief weergegeven.

De resultaten van de moslimmannen(die heterogeen zijn op de vier dimensies) en uit de heterogene discussiegroep (met een geheel eigen aanpak) worden elk in een aparte paragraaf behandeld.

Reeds eerder is opgemerkt dat de resultaten hypothetisch van aard zijn en ook als zodanig gelezen en geïnterpreteerd dienen te worden.

4.2.1 Associaties met het begrip democratische rechtsstaat

Aan de respondenten is gevraagd op individuele wijze associaties op te schrijven met het begrip democratische rechtsstaat.

Na het opschrijven en verzamelen hiervan zijn de begrippen en de betekenissen die men daaraan hecht in de groep besproken.

Uit de resultaten komt naar voren dat de vier groepen ten aanzien van een aantal associaties gelijkgezind zijn en op een aantal van elkaar afwijkende meningen hebben. Centraal voor alle deelnemers – ongeacht de groep – staan de begrippen vrijheid van meningsuiting en vrijheid van handelen.

Hieronder volgt een opsomming van de associaties per groep. Na de opsomming zal, waar mogelijk, een korte toelichting op het begrip gegeven worden, al dan niet voorzien van citaten. In het figuur aan het slot van deze paragraaf wordt een totaaloverzicht van de vier groepen gegeven.

Associaties van groep 1: passief-laag vertrouwen

- Vrijheid
- Veiligheid
- Inspraak in beslissingen
- Rechtsstaat

Toelichting op de associaties:

Vrijheid

- Vrijheid te zeggen wat je wilt / vrijheid van meningsuiting
- Alle onderwerpen zijn bespreekbaar
- Gaan en staan waar je wilt

“Het moet wel gepast zijn, je moet oppassen, anders keert het zich tegen je.”
“Er wordt misbruik gemaakt van de vrijheid die je in deze samenleving hebt.”
“Je moet niemand beledigen. Respect is waar vrijheid van meningsuiting ophoudt.”
"Samir A, dat gaat over de vrijheid heen."

De grens van vrijheid is volgens de respondenten daar waar respect voor de medemens in het geding komt. Ook aan de intentie om te handelen liggen grenzen. De vrijheid een aanslag te beramen, is geen vrijheid binnen de democratische rechtsstaat maar een misdaad. De persoon die een uitspraak doet, bepaalt mede de grenzen: een publiek persoon kan en mag minder vrij zijn in wat hij zegt dan een cabaretier bijvoorbeeld.

Veiligheid

- Je veilig voelen

“Soms durf je op straat niet in te grijpen.”
“Omdat er zoveel over onveiligheid wordt geschreven, krijg je opgelegde angst.”
“We worden nu gedrild.”
“Alles wordt aangedikt en overtrokken.”

Een grens aan veiligheid is angst. Om je eigen veiligheid of die van een ander te bewaken, is ingrijpen soms noodzakelijk. Angst weerhoudt men ervan.

"Zelfstandigheid en je eigen mening vormen, een gevoel van veiligheid, het is allemaal kwijt. Er wordt zoveel over geschreven dat je angst krijgt opgelegd."

Inspraak in beslissingen
- In alles wat besloten wordt, hoor je inspraak te hebben

"Inspraak op verandering van de wetgeving."
“Referendum is schijn. Alles wordt toch vooraf bepaald.”
"Er wordt nu de illusie gewekt dat je wel inspraak hebt.”

Rechtsstaat
- Gelijke berechting voor iedereen

"Iedereen zou gelijk berecht moeten worden. Maar er is veel te veel papier."

Associaties van groep 2: actief-vertrouwen

– Vrijheid van meningsuiting
– Inspraak, forum
– Politieke partijen, stemrecht, verkiezingen, gekozen bestuur
– Individuele rechten
– Scheiding van kerk en staat

Toelichting op de associaties

Politieke partijen, stemrecht, verkiezingen, gekozen bestuur
- Meer partijenstelsel

"Dan valt er wat te kiezen."

Individuele rechten
- Omschreven rechten binnen een bestuursvorm
- Onafhankelijke rechtsspraak
- Eerlijke rechtsspraak, volgens de wetten
- Trias politica

Associaties van groep 3: passief-vertrouwen

– Vrije mening
– Gelijkheid
– Kiesrecht
– Bescherming

Toelichting op de associaties

Vrije mening:
"Zeggen wat je denkt, zoals jij het ziet. Het is jouw gedachte."
"Als je het ergens niet mee eens bent, bijvoorbeeld aangehouden door de politie of bij een burgerlijke instantie, dan mag je dat zeggen."
"Je bent je er pas van bewust als je hoort dat het in andere landen niet zo is."

Als het opruiende taal wordt, is volgens deze groep een grens overschreden.

Vrije meningsuiting wordt door de autochtone Nederlanders als basis van de andere rechten gezien.

"Dat geldt misschien voor West-Europa. In China is respect veel belangrijker."

Gelijkheid
- Gelijke behandeling mannen en vrouwen
- Iemand als gelijke beschouwen

Bescherming
- Een adequaat strafsysteem beschermt de burger (tegen discriminatie en ander onrecht)

"Hiervoor is een recht. Dat hoef je als burger niet zelf uit te vechten."

Associaties groep 4: actief-laag vertrouwen

– Vrijheid
– Kiesrecht
– Kennis is macht
– Rechtvaardigheid

Toelichting op de associaties

Vrijheid
- Kunnen zeggen en doen wat je wilt, vrijheid te kiezen

"Vooral je uit kunnen drukken."
"Er heerst geen willekeurig terreur."
"Het gaat te ver; iedereen doet maar wat. Ze denken dat het een democratische regel is en dat ze alles mogen zeggen."
"Wij hebben geen vrijheid met betrekking tot het zorgstelsel en de euro; het wordt je niet gevraagd."

Kiesrecht
- Inspraak burger

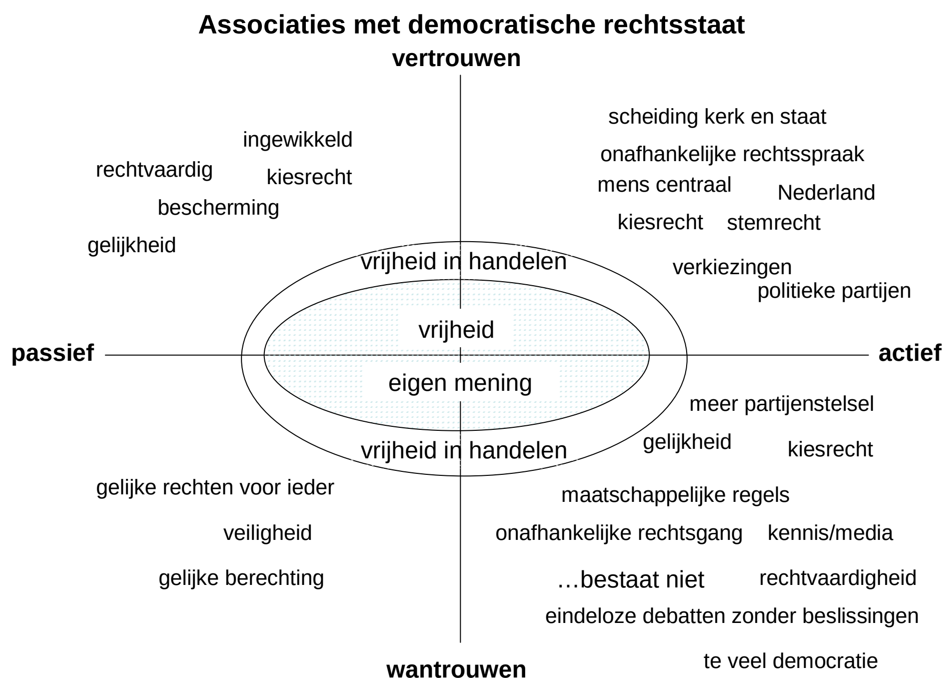
"Is ironisch. Er is een kiesstelsel maar na het kiezen maken ze plannen waar ik niets over te zeggen heb."
"Dit verwacht ik bij een democratische rechtsstaat, maar ik mis dat de laatste jaren."

"Je hebt wel de vrijheid iets te zeggen maar ze doen er niks mee."

Kennis is macht
"Mensen in de politiek weten veel maar de beslissingen zijn onduidelijk en hangen meer van de carrière af, persoonlijk gewin."

Rechtvaardigheid
- Een juridisch systeem, met regels en sancties
- Onafhankelijke rechtsgang

Onderstaande figuur vat de belangrijkste associaties samen die de vier groepen, verdeeld over de twee dimensies, maken met het begrip democratische rechtsstaat.

Rol overheid inzake handhaving grondrechten democratische rechtsstaat

De rol die de burgers de overheid toedichten lijkt aan de subgroep gerelateerd te zijn. De groep actieve burgers legt relatief weinig verantwoordelijkheid bij de overheid. Dit geldt met name voor de groep met hoog vertrouwen. De groep passieve burgers dicht de overheid een belangrijke rol toe bij het handhaven van de democratische waarden en bij het bieden van veiligheid en bescherming van de individuele burger. Hieronder volgt een uiteenzetting per groep.

Van de overheid lijkt de **groep 'passief-laag vertrouwen'** te verwachten dat deze duidelijke regels stelt en lijnen uitzet en handhaaft. De overheid moet de veiligheid waarborgen en optreden als men in gevaar komt. Niet alleen lijkt de overheid veiligheid te moeten waarborgen om daarmee angst te minimaliseren en vrijheid van meningsuiting en handelen te maximaliseren (binnen de grenzen van het toelaatbare); bij deze groep is ook de wens aanwezig dat de overheid ook de veiligheid waarborgt rond de primaire levensbehoeftes. Zoals bij de levering van elektriciteit en zorg. De liberalisering van deze basisbehoeftes draagt in de

ogen van deze groep respondenten niet bij aan vrijheid maar aan een gebrek van geborgenheid.

"De overheid neemt de verantwoordelijkheid niet om de levensbehoeftes te waarborgen."
"De overheid moet duidelijkere lijnen uitzetten wat mag en niet mag. Woonwagenkampen en wietplantages brengen de veiligheid in gevaar."

Het gaat deze groep er niet om meer regels en richtlijnen in te stellen (eerder het tegendeel) maar om consequenter gevolg te geven aan de gestelde richtlijnen. Er is in hun ogen te veel sprake van willekeur.

"Je wordt zwaarder bestraft voor 5 km te hard rijden dan voor een wietplantage."
"Als je een crimineel bent en je huurt Moskowicz, of je weet de weg, dan fiets je overal doorheen."

Ook moet de overheid in hun ogen meer randvoorwaarden bieden om de burger in de gelegenheid te stellen zijn eigen verantwoordelijkheid te nemen. Zo is er protest in de groep rond het doen van aangifte. Enerzijds wordt dit door middel van spotjes aangemoedigd door de overheid, anderzijds wordt dit door regels en procedures weer ontmoedigd.

"Als je iets wilt melden wat de veiligheid in gevaar brengt, moet je een betaalde lijn bellen, een 0900 nummer."
"Als je aangifte wil doen, moet je drie keer terugkomen en lang wachten."

Er lijkt binnen deze groep sprake te zijn van het gevoel dat het nemen van eigen verantwoordelijkheid bij de burgers door de overheid steeds meer de kop in wordt gedrukt. Men benadrukt de kloof tussen overheid en burgers.

"De mensen die de beslissingen nemen, zijn nog nooit in de stad geweest, zo lijkt het wel."
"Volksvertegenwoordiging staat heel ver van het volk af."
"Het is heel belangrijk dat er beter naar de burgers geluisterd wordt."

Uit de reactie van de **groep actief-vertrouwen** maken wij op dat zij aanzienlijk minder verantwoordelijkheid bij de overheid leggen dan de groep passief – weinig vertrouwen. Zij leggen primair de verantwoordelijkheid bij de burgers.

De **groep passief-vertrouwen** legt eveneens primair de verantwoordelijkheid bij de burger voor het eigen gedrag en de consequenties daarvan. Maar tevens uiten zij een gevoel van wantrouwen in de zelfregulerende werking van de burgers. Zij zien ook een rol weggelegd voor de overheid bij het overschrijden van grenzen.

"De mensen weten de consequenties van hun gedrag niet, dus de overheid moet wel degelijk ingrijpen als mensen te ver gaan."

Net als de groep actief-vertrouwen legt ook de **groep actief-laag vertrouwen** een belangrijk deel van de verantwoordelijkheid bij het handhaven van de grondrechten bij de burgers. Zij stellen daarbij wel als randvoorwaarde dat bij

de overheid de plicht tot het informeren van de burger ligt om daarmee de burger in staat te stellen zijn kiesrecht en inspraak optimaal te gebruiken.

Daarnaast dient de overheid de regelovertreders harder aan te pakken. Er dienen hardere straffen te komen om de rechtsstaat te beschermen.

"De lage straffen zijn een bedreiging voor mijn vertrouwen in de rechtsstaat."
"Als er hardere straffen zijn, durf ik meer te zeggen."

Rol burger inzake handhaving grondrechten democratische rechtsstaat

Wat de rol van de burger betreft bij het handhaven van de democratische waarden, zien we een omgekeerd patroon in vergelijking met de rol die aan de overheid wordt toegedicht. Zagen we net dat vooral de passief-georiënteerde groepen de overheid een grote mate van verantwoordelijkheid toekennen; nu zien we dat vooral de actief-georiënteerde groepen de burger een grote mate van verantwoordelijkheid toekennen. Hieronder wordt per groep beschreven welke rol de burger toebedeeld krijgt bij het handhaven van de grondrechten.

De burger heeft een meldingsplicht, aldus de **groep passief-laag vertrouwen.** Wanneer je als burger weet dat er iets beraamd wordt of iets gebeurt wat de veiligheid in gevaar brengt, dient men dit te melden.

Volgens **de groep actief-vertrouwen** is het hele systeem van de democratische rechtsstaat de verantwoordelijkheid van de burger. De burger dient zich goed te informeren om een goede, gegronde keuze te kunnen maken. De burger is verantwoordelijk voor zijn gedrag en de consequenties daarvan.

"Je moet inhoudelijk stemmen en geen proteststem uitbrengen."

De **groep passief–vertrouwen** beschouwt de burgers als verantwoordelijk voor hun gedrag en het nemen van de consequenties daarvan. Elkaar gelijkwaardig behandelen beschouwt men in deze groep als eigen verantwoordelijkheid. Waar grenzen overschreden worden, dichten zij de overheid de rol toe hier consequenties aan te verbinden.

Volgens **de actief-laag vertrouwen groep** is het aan de burger informatie te verzamelen en tot zich te nemen. Het gevoel overheerst dat de burgers de meeste invloed hebben op de handhaving van de grondrechten. Ook hier constateert men een scheuring in de maatschappij.

"Wij zien het als burgerplicht om mensen op hun gedrag aan te spreken, allochtonen niet."
"Ik verwacht dat ik word aangepakt wanneer ik iets uitvreet en niet dat ik met fluwelen handschoenen wordt aangepakt."

4.2.2 Is Nederland een democratische rechtsstaat?

Nadat de associaties met het begrip democratische rechtsstaat besproken zijn en de rol van de overheid en burgers bij het bewaken en bewaren van deze grondrechten, is de vraag aan de orde gesteld in hoeverre men Nederland als democratische rechtsstaat beschouwt en in hoeverre men daar vertrouwen in heeft.

Uit de reacties op deze vraag lijkt het erop dat slechts één van de groepen hier volmondig 'ja' op zegt. De andere groepen hebben elk hun eigen voorbehouden die een volmondig 'ja' lijken te belemmeren. Op het punt van gelijkheid zijn zij echter eensgezind dat dat grondrecht op Nederland van toepassing is.

De **groep passief-laag vertrouwen** zegt Nederland niet als een democratische rechtsstaat te ervaren. De volgende uitspraken illustreren deze bevinding:

"Het is helemaal weg."
"Nederland is een marionettenpoppetje van de VS."
"Als ik naar Spanje op vakantie ga, moet ik het reisbureau toestemming geven om mijn gegevens door te spelen naar Amerika."
"Stemmen is schijn."
"Wat democratie betreft kan alles (vrijheid meningsuiting), wat de rechtsstaat betreft kan er van alles weer niet."

Wat gelijkheid betreft ziet men Nederland wel als democratische rechtsstaat (gelijkheid mannen en vrouwen, geen grote klassenverschillen, tolerantie van homoseksualiteit).

Men mist in Nederland een charismatische leider, die zich als leider met daadkracht opstelt en de democratische rechtsstaat vertegenwoordigt.

"Bush geeft tenminste antwoord. Het is wel een dom antwoord, maar het is een antwoord. Balkenende lult rond de pot."
"Ik zou willen dat de politiek meer een front zou trekken. Door dit gebrek kan Balkenende geen oordeel geven."
"Ik voel me in Nederland nog wel veilig genoeg om te kunnen zeggen wat ik wil, maar ik mis daadkracht."

Er is onder de respondenten uit deze groep weinig vertrouwen in de beleidsmakers:

"Ze bedenken in Den Haag de idiootste dingen."
"Je hebt vaak het idee dat ze in Den Haag denken: het volk is dom."

Het houden van referenda, het horen van het volk, kan volgens hen het vertrouwen in de democratische rechtsstaat doen toenemen en de kloof enigszins dichten.

"Als er meer referenda zouden komen, zou ik meer het idee hebben dat er een democratische rechtsstaat is."
"Als er vaker referenda zijn en de overheid maakt duidelijk dat ze er wat mee doet, wordt de opkomst vanzelf ook veel hoger."
"Referenda gaan kiezersbedrog tegen."

De **groep actief-vertrouwen** ziet Nederland als een democratische rechtsstaat.

"Beetje apart met het koningshuis, maar ik vind dat het hier democratisch aan toe gaat."
"De overheid moet de rechters goed opleiden."

Als tegengesteld aan een democratische rechtsstaat ziet men een totalitaire en militaire rechtsstaat. Rechten die men zou missen in een niet-democratische rechtsstaat zijn: gelijkheid (mannen/vrouwen), stemrecht en veiligheid.

"Je weet dan niet meer wie je kan vertrouwen."
"Je kunt dan niet meer kritisch zijn."

De actief-vertrouwen respondenten hebben vertrouwen in de democratische rechtsstaat, al kan het volgens een enkeling beter door meer directe invloed van de burger op het bestuur. Deze beïnvloeding dient volgens de respondenten uit deze groep vanuit het initiatief van de burger te komen.

"Het begint bij hoe we ons als burger opstellen."
"Het systeem is goed maar in de praktijk valt dit kabinet tegen. Alle verworvenheden worden 20 jaar terug gezet."

Deze groep respondenten ziet zichzelf als verantwoordelijk. Eén van de verantwoordelijkheden is kennis vergaren. Ook meldplicht ziet men als verantwoordelijkheid van de burger.

"In veel gevallen kunnen we onszelf ook beter [in zaken] *verdiepen."*

De **groep passief-vertrouwen** geeft aan Nederland niet als een democratische rechtsstaat te beschouwen.

"We hebben de illusie van wel."
"Een koningshuis past niet bij een democratische rechtsstaat."
"Hoe wij ermee omgaan niet, omdat we er niets over mogen zeggen."

Anderzijds geeft men aan dat het kiezen van een regering wel een uiting is van een democratische rechtsstaat. Kiesrecht is belangrijk. Men hoopt hiermee invloed te kunnen uitoefenen. Hierover twijfelt men echter.

"Ik heb niet het idee dat ze weten wat er leeft. Het lijkt een eigen wereldje."
"Ik vind populariteit niet goed. Deze ontwikkeling vind ik eng. Dat mensen stemmen op een dode politicus. Ik ben mijn vertrouwen in de Nederlandse bevolking kwijt."

Ook uit de houding ten aanzien van referenda blijkt dat het binnen deze groep met name schort aan vertrouwen in de burgers, meer dan in de politiek. Men staat sceptisch tegenover referenda. Als idee staat deze groep er vrij positief tegenover maar over de uitwerking in de praktijk, over het vermogen van de burger om een mening te vormen, is men sceptisch:

"Referenda is als idee leuk, maar in de praktijk werkt het niet omdat het gebaseerd is op gevoel en niet op feiten."

"Ik vraag mij af of mensen in staat zijn goed te kunnen kiezen, omdat mensen niet volledig geïnformeerd zijn."
"Het ontbreekt bij de burger altijd aan kennis."
"Het is een wassen neus. Het moet vaker gebruikt worden en bindend zijn."
"Ik was altijd voor een referendum. Maar op basis van de grondwet ben ik er niet meer voor. Omdat mensen tegen stemmen omdat ze Balkenende stom vinden of de euro niet wilden."

Liever ziet men dat een goede volksvertegenwoordiging de beslissingen neemt en niet overlaat aan de burgers. De overheid moet primair de beslissingen nemen.

"Hoeveel waarde moet je hechten aan uitkomsten vanwege onderbuikgevoelens?"

Op de vraag of men vertrouwen in de democratische rechtsstaat heeft, geeft men aan dat dit systeem het minst slechte systeem is.

Positief is men over het feit dat in de rechtspraak schuld bewezen moet worden in plaats van onschuld (Amerika). Negatief is men over de uitvoering van het beleid: een groep verdachten wordt opgepakt en de volgende dag alweer vrijgelaten.

"Iedereen houdt elkaar de hand boven het hoofd. In de samenleving zou je ontslagen worden als je fouten maakt."

Er is vertrouwen binnen de groep, maar dit wordt wel op de proef gesteld. Als voorbeeld noemt men de invoering van het nieuwe zorgstelsel.

"Ik heb het idee dat je in de zeik wordt genomen. Hoogervorst staat glashard te liegen."
"Het zijn geen wijze mensen. Het zijn mannetjes die de besten willen zijn."

Volgens **de groep actief-laag vertrouwen** is Nederland 'tot op bepaalde hoogte' een democratische rechtsstaat.

"We leven niet in een dictatuur."
"Wanneer je iets verder gaat, dan stopt het."

Men is van mening dat de identificatieplicht te ver gaat. Deze – en andere maatregelen – komen de veiligheid niet ten goede. Een aantal respondenten is van mening dat met deze maatregelen 'de goeden' lijden onder 'de slechten'. Anderzijds zijn er wel regels nodig om de democratische rechtsstaat te handhaven.

"Ik vind het allemaal zo erg [aantasting privacy]. *Het komt toch niet door ons?"*

Een aantal zaken heeft er volgens eigen zeggen binnen deze groep aan bijgedragen dat het vertrouwen in de democratische rechtsstaat is afgenomen.

- Zaken van het Openbaar Ministerie
- Brand op Schiphol
- Overregulering in ziekenhuizen

"Ik vind dat de normen en waarden de laatste jaren enorm verslechterd zijn door de komst van de nieuwe Nederlanders."

4.2.3 Participatie en vertrouwen in de rechtsstaat

Eén van de manieren om een actieve rol in de democratische rechtsstaat te kunnen spelen, is door middel van stemrecht. Over dit recht, het gebruik ervan, verschillen de groepen onderling van mening.

Desgevraagd geeft de groep **'passief-laag vertrouwen'** overwegend aan niet te stemmen. Zij die wel stemmen, geven daarbij aan er geen vertrouwen in te hebben dat het wat uitmaakt. Zij zien het eerder als een plicht dan als een recht.

"Stemmen heeft geen nut. Het is een poppenkast."
"Je doet het nog wel, ook al heeft het geen nut."
"De tijd van nu is een goede reden om niet actief deel te nemen. Ik heb het gevoel dat ik belazerd word. De ministers komen allemaal van verschillende partijen en dat schept chaos. Er wordt niet geluisterd naar de oppositie."
"Het belang van het volk wordt niet vertegenwoordigd. Daar word ik passief van."

Zoals eerder besproken, heeft deze groep wel vertrouwen in het middel referendum. Een referendum kan hen aansporen actief informatie te gaan verzamelen. Het feit dat het om een 'ja' of 'nee' en "een hot issue" gaat rond een bepaald onderwerp spreekt aan. Stemmen bij de Tweede-Kamerverkiezingen staat verder van deze groep af. Het is volgens hen lastig inzicht krijgen in waar een partij voor staat en te bepalen waar je zelf het meest achter staat.

"De ene partij past bij je op gebied A en de andere op gebied B."

De **groep actief-vertrouwen** onderscheidt zich op dit punt uiteraard van de groep passief-laag vertrouwen. Deze groep bestaat grotendeels uit respondenten die lid zijn van een politieke partij, vergaderingen bezoeken. Binnen de groep heerst de overtuiging dat de politiek naar de burgers luistert. Stemmen ziet men als grondrecht, als morele plicht en burgerlijke verantwoordelijkheid.

"Ik vind stemmen heel belangrijk. Mensen mopperen allemaal; dat zijn meestal de mensen die niet gaan stemmen."
"Het is het minste dat ik kan doen."
"Ik probeer iedereen te overtuigen dat ze moeten stemmen."

Net als de groep passief-laag vertrouwen, vindt de groep actief-vertrouwen referenda passen bij een democratische rechtsstaat.

"Zelfs als mensen uit gevoel stemmen, geniet een referendum de voorkeur boven geen referendum."

Andere manieren om actief te zijn, is via aansluiting bij de vakbond, via een protestgroep en directer in je naaste omgeving en in de omgang met en opvoeding van de kinderen, aldus deze respondentengroep.

De **groep passief-vertrouwen** heeft de lust tot een actieve inbreng verloren, veelal door frustraties opgedaan in het verleden.

"Ik word er alleen zo moe van. Ik wind me enorm op over wat ze in Den Haag zeggen. Ik kan het niet meer, het voortouw nemen."
"Ik zou ook geen initiatief meer nemen, totaal nutteloos. Ze doen wat ze zelf willen. Je kan petities aanbieden maar het heeft geen zin."
"Je kan veel doen, actief deelnemen in de democratische rechtsstaat. Maar het heeft geen effect, dus heeft het voor mij niet zoveel zin."
"Ik vind de Nederlandse politiek niet interessant."
"Ik lees al jaren geen kranten meer."

Binnen de groep heerst de overtuiging dat een actieve inbreng op grote schaal geen enkele invloed heeft. Op lokaal niveau kan je nog wel iets betekenen, hoewel de meerderheid hier ook afzijdig tegenover staat. Geen van de respondenten voelt zich aangetrokken tot een vorm van vrijwilligerswerk.

Binnen **de groep actief-laag vertrouwen** is men van mening dat de politiek onvoldoende de belangen van de bevolking behartigt.

"De mensen moeten de macht hebben, niet de politiek."

Kennisoverdracht speelt hierbij een cruciale rol. Men is geïnteresseerd in informatie. Eén van de manieren waarop men zich op de hoogte houdt, is via het volgen van debatten.

"Ik wil meer informatie, meer openheid. Niet een klein stukje in de krant maar gewoon een tv-station."

Een andere manier om actief te zijn, is door gebruik te maken van het stemrecht. Alle respondenten uit deze groep maken hier gebruik van:

"Vooral de laatste jaren. Ik mopper dus dan moet ik ook wat doen."
"We kunnen op dit moment veel invloed uitoefenen op de politiek door burgerlijke ongehoorzaamheid; dat is waarom protestpartijen zoveel stemmen krijgen."

4.2.4 Wetgeving/straffen en maatschappelijk-culturele grondrechten

Wetgeving/straffen

Er is specifiek ingegaan op de houding ten aanzien van en het vertrouwen in het Nederlands rechtssysteem (wetgeving en straffen). Hierop verschillen de groepen onderling, waarbij (uiteraard) de groepen die zijn ingedeeld op basis van 'laag vertrouwen' van mening verschillen van de groepen die zijn ingedeeld op basis van 'hoog vertrouwen'. Uit de reacties blijkt overigens dat het meer schort aan vertrouwen in de handhaving en toepassing van het systeem dan in het systeem op zich.

Er is binnen de **groep passief-laag vertrouwen** weinig vertrouwen in het Nederlands rechtssysteem. Woorden als willekeur en bureaucratie typeren de rechtgang.

"Er wordt vaak blindgestaard op de eerste dader die in ze opkomt."
"Economische sancties werken prima, als je twee euro niet opgeeft aan de Belastingdienst staat er een deurwaarder op de stoep. Bij Justitie is dat om een of andere reden niet mogelijk."
"Voor het aftappen van een telefoon zijn 10 handtekeningen nodig en moet je langs 14 ambtenaren."
"Of er sprake is van scheiding van macht tussen regelgever en handhaver verschilt per persoon. De regelgeving zorgt ervoor dat de uitvoerende macht iemand moet vrijspreken vanwege een vormfout."

Er is binnen deze groep behoefte aan meer daadkracht. Het opvolgen van de consequenties bij regeloverschrijdend gedrag moet daadkrachtiger volgens hen. Wanneer de overheid hierin haar verantwoordelijkheid neemt en toont, schept dat – aldus de respondenten – een kader waarbinnen burgers ook weer meer verantwoordelijkheid zullen nemen en zich veiliger zullen voelen om dat te doen.

Binnen de **groep actief-vertrouwen** is er matig vertrouwen in het rechtssysteem. In het systeem op zich heeft men wel vertrouwen; in de handhaving en toepassing minder.

"Dat gemanipuleer, vormfouten, briefje niet ingevuld en iemand staat weer op straat."
"Het is te technocratisch, te weinig interactie met gewone mensen of instanties."
"Ik vind dat een gruwelijke moord, schilderijroof niet zo maar kan verjaren."
"Er zijn uitspraken van politici geweest die de scheiding van machten onder druk zetten. Dat moet niet verder gaan, dan hebben de rechters niet meer de mogelijkheid om recht te spreken."

De **groep passief–vertrouwen** heeft vertrouwen in het rechtssysteem.

"Trias politica is goed."

Dit vertrouwen wordt op de proef gesteld wanneer een minister zich gaat bemoeien met beslissingen van de rechterlijke macht.

De **groep actief-laag vertrouwen** heeft matig vertrouwen in het rechtssysteem. Het gevoel is aanwezig dat er met twee maten gemeten wordt waarbij allochtonen een voorkeursbehandeling genieten. De strafmaatregelen zijn te soepel, aldus de respondenten in deze groep, hetgeen het vertrouwen in de rechtsstaat bij hen aantast. Het idee overheerst dat men in Nederland te makkelijk met wandaden wegkomt. Het schort aan de handhaving van de wet- en regelgeving. Ook leeft het gevoel dat er meer aandacht is voor de kleinere overtredingen (zonder licht fietsen) dan de grote overtredingen. Door de identificatieplicht neigt het rechtssysteem nu meer naar eigen onschuld bewijzen dan naar het aantonen van schuld.

Maatschappelijk-culturele grondrechten

Voorgelegd is dat een aantal rechten vastgelegd zijn in de Nederlandse grondwet: vrijheid van meningsuiting en van godsdienst, het gelijkheidsbeginsel, stakingsrecht, vrijheid van vereniging en privacy.

Gevraagd is wat deze rechten voor de respondenten betekenen. Een aantal van deze rechten is al behandeld bij de spontane associaties met de democratische rechtsstaat.

De **groep 'passief-laag vertrouwen'** gaat met name in op de vrijheid van godsdienst. Als probleem rond de vrijheid van godsdienst signaleren zij de scheuring in de maatschappij. Door moskeeën en islamitische scholen te stichten, wordt er afstand gecreëerd in plaats van integratie. Ofwel: aanpassing. Juist deze afstand zorgt er – aldus deze respondenten – voor dat de moslims niet bekend raken met de Nederlandse normen en waarden en zich onvoldoende aanpassen.

Men is bang voor wat er in de moskeeën wordt beweerd en refereert aan uitspraken als: 'gooi de homo's van de daken.' Wat er in de moskee gebeurt, valt volgens de respondenten onder de verantwoordelijkheid van de overheid.

"In Nederland hebben we overal een keurmerk voor. De overheid moet een keurmerk voor moskeeën maken."
"Je moet kaders aangeven. Als iemand zich daar niet aan houdt, dan kies je ervoor om op te moeten rotten."

Volgens **de actief-vertrouwen groep** zijn de grondrechten heel belangrijk in je leven. Het is onderdeel van je opvoeding en ontwikkeling. Als een van de belangrijkste grondrechten beschouwt men in deze groep het gelijkheidsbeginsel.

"Daar komt bijna alles op neer."

Ook **de groep passief-vertrouwen** beschouwt de grondrechten als zeer belangrijk. Gewaakt dient te worden dat bepaalde rechten tot het extreme worden doorgevoerd. Dit geldt bijvoorbeeld bij de vrijheid van meningsuiting.

"Een balans is noodzakelijk."
"De balans is zoek. Enerzijds zijn er veel te veel bureaucratische regels, anderzijds willen mensen hun verantwoordelijkheid niet meer nemen."

Vrijheid (van meningsuiting en handelen) is de basis van de grondrechten, aldus de **groep actief-laag vertrouwen**. Het schort in deze groep aan vertrouwen in privacy handhaving en rechtsspraak.

"Het begint op George Orwell te kijken."
"Het slaat door, alles wordt geaccepteerd in het kader van terrorisme."

4.2.5 Cases

Om in te zien waar de grenzen rond rechten en vrijheden liggen, is met de respondenten uit de verschillende groepen een drietal cases besproken. Elke case behandelt een dilemma, zoals geformuleerd in de literatuurstudie van De Been:

- Vrijheid van meningsuiting – niet kwetsen van anders denkenden
- Referendum – indirecte democratie
- Veiligheid – privacy

Omdat in het voorgaande deel van de groepsgesprekken deze thema's al uitvoering naar voren waren gekomen en behandeld waren, voegden de reacties op de dilemma's daar niet veel meer toe. In bijlage C staan de cases zoals voorgelegd en behandeld beschreven. Hieronder volgt een overzicht van de reacties op de dilemma's per groep.

Case 1: vrijheid van meningsuiting – niet kwetsen van anders denkenden

Deze case, geïnspireerd op uitlatingen van Theo van Gogh, illustreert dat de **groep passief-laag vertrouwen** het corrigeren van kwetsend gedrag en kwetsende opmerkingen, laat prevaleren boven vrijheid van meningsuiting.

Binnenshuis ligt daar de verantwoordelijkheid van de ouders om de eigen kinderen kennis te verschaffen over verschillen in denken en doen tussen verschillende culturen en respect bij te brengen. Buitenshuis (op school, universiteit en massamedia) heeft de betreffende instantie daar de verantwoordelijkheid voor.

Behalve dat de school de leerling op zijn grenzen dient te wijzen, dient deze ook de ouders ervan op de hoogte te brengen wat het kind zegt en doet (wanneer dit de grenzen van respect overschrijdt).

Een instantie (universiteit, omroep) zou het recht op censuur moeten toepassen wanneer een persoon vanuit die instantie bepaalde bevolkingsgroepen kwetst.

"In mijn ideale democratische rechtsstaat moet er censuur zijn en bepaalde termen (zoals geitenneukers) uit geschreven stukken geschrapt worden."

Wanneer een persoon deel uitmaakt van de samenleving en daarbinnen via een instantie zijn (ongezouten) mening verkondigt, behoort de overheid daarvan te weten.

"Fatsoensnormen moeten door de overheid gehandhaafd worden."
"De overheid heeft te slap gereageerd op de kwetsende uitingen van Theo van Gogh."
"Feesten op 11/9 op het Mercatorplein moet ook bestraft worden."

Volgens de **actief-vertrouwen groep** heeft de ouder de taak het kind te leren dat er verschillende geloven zijn en wat deze inhouden. Verbieden achten zij zinloos. Men ziet het als burgerplicht om in de nabijheid van een kind, dat beledigende opmerkingen maakt over een anders-gelovige, hier iets van te zeggen. Over wat wel en niet toelaatbaar is binnen de muren van het eigen huis, verschilt men onderling van mening.
Het is een plicht van de school kinderen te onderwijzen over godsdienst. Binnen het recht van vrijheid van onderwijs hoeft de overheid over uitspraken op school niet op de hoogte gebracht te worden.

Op een universiteit en in een column heeft men het recht zijn mening te uiten. Bedreiging van de ander is een grens volgens de één. De mate waarin men zijn

standpunten beargumenteert of niet bepaalt de grens volgens de ander. Ook de rol van de persoon geeft een grens aan; iemand met een voorbeeldfunctie, zoals een imam, kan minder ver gaan in zeggen wat hij denkt dan een niet-publiek figuur.

"Het is ieders verantwoordelijkheid om respect te betrachten, daar moeten we geen paal en perk aan stellen. Dan brengen we onze vrijheid in gevaar."
"De zelfreinigende werking van het publieke debat werkt niet meer."

De **groep passief-vertrouwen** ziet in eerste instantie een belangrijke taak en rol voor de ouders weggelegd. Wat betreft vrijheid van meningsuiting zoeken zij een balans tussen zeggen wat je vindt en respect voor de ander. Vrijheid houdt daar op waar het respect voor de ander in het geding komt, is hun mening.

De overheid dient regels te stellen om de media te reguleren. In de wet is dit al geregeld binnen de wetten rond discriminatie. Een burger moet weten dat hij indien gekwetst naar de rechter kan stappen en hierin beschermd wordt.

De **groep actief-laag vertrouwen** legt ook de primaire verantwoordelijkheid bij de opvoeding door de ouders. Vrijheid van meningsuiting dient wat hen betreft aan regels gebonden te zijn. Duidelijk dient te zijn dat er verschil is in situaties (thuis kan je meer zeggen wat je denkt dan elders). Wat je zegt, moet je kunnen onderbouwen. Op school moet duidelijk worden opgetreden tegen kinderen die schelden en vloeken. De bescherming van elkaar prevaleert boven totale vrijheid van meningsuiting. Scholen, instanties, organisaties hebben allen een opvoedtaak om paal en perk te stellen aan het kwetsen van de medemens.

"Je hebt overal rekening te houden met de gevoelens van anderen."

Case 2: referendum – indirecte democratie

De **groep passief-laag vertrouwen** hecht veel belang aan de volksraadpleging via referenda. Zij zien het als goede manier om hun stem te laten horen. Het feit dat het één onderwerp betreft (in tegenstelling tot een partijprogram voor vier jaar) ervaren zij als doorzichtig en concreet. Een goede voorlichting geven over het onderwerp zien zij als primaire taak en verantwoordelijkheid van de overheid.

"Referenda maken dat je dichterbij Den Haag komt."
"Ze kunnen mijn vertrouwen terugwinnen door mij te laten weten dat ze wat met het referendum doen."

Volgens de **groep actief-vertrouwen** is een referendum een belangrijk middel binnen de democratische rechtsstaat. Complexiteit van het onderwerp is geen criterium. Het is ieders plicht zich goed te informeren.

Frequentie is wel een criterium; het dient een middel te zijn dat spaarzaam wordt ingezet om niet aan kracht te verliezen.

De **groep passief-vertrouwen** hecht weinig belang aan het middel referendum. In hun beleving doet de mening van de burgers er niet toe en wordt toch besloten wat de regering wil. Men heeft er weinig vertrouwen in dat er met de

uitslag iets gedaan wordt. Dit is ongeacht of het onderwerp lokaal dan wel nationaal is. Ook is men binnen deze groep van mening dat de burger niet bij machte is de implicaties van een maatregel te overzien. Men laat de besluitvorming daarom liever aan experts over.

De **groep actief-laag vertrouwen** hecht veel belang aan het referendum. Zij zien het als plicht van de burger zich goed te informeren en een stem uit te brengen.

Case 3: veiligheid – privacy

Deze case is alleen aan bod gekomen wanneer daar tijd voor was. Dit betekent dat alleen de groep actief-vertrouwen hier over gesproken heeft.

Volgens de **groep actief-vertrouwen** mag de overheid ver gaan in preventieve maatregelen, zoals cameratoezicht, aftappen van telefoon en preventief fouilleren. Het standpunt is dat er iets gedaan moet worden om de veiligheid te vergroten; als iedereen alleen roept dat het allemaal geen zin heeft, lost dat ook niets op, is de mening van de groep. Er is wel angst over wat er met het materiaal kan gebeuren:

"Ik ben bang dat die camerabanden in handen vallen van mensen die kwaad willen."
"Camera's dragen ook bij aan onveiligheidsgevoel in sommige gevallen, net als te veel politie."
"Ik denk dat de drempel hoger wordt als er camera's zijn. En ik denk dat het het gevoel van veiligheid verhoogt."

4.3 Resultaten moslimmannen

In deze paragraaf worden de reacties van de moslimmannen beschreven. Bij hen is dezelfde vragenlijst gehanteerd als bij de overige vier groepen. De volgorde waarin de verschillende onderwerpen in deze paragraaf aan de orde worden gesteld, is daarom ook gelijk aan de volgorde die bij de vier groepen in paragraaf 3 is gehanteerd. Net als de andere groepen is deze groep ter verkenning meegenomen. Op basis van dit gesprek kunnen geen harde uitspraken gedaan worden.

4.3.1 Associaties met de democratische rechtsstaat

Desgevraagd maken de moslimmannen spontaan de volgende associaties met het begrip democratische rechtsstaat.

- Gelijkheid
- Vrijheid in handelen
- Inspraak
- Soevereiniteit

Toelichting op de associaties

Gelijkheid

- Gelijke behandeling van ieder mens; geen beoordeling op uiterlijk en afkomst
- Gelijkheid in normen en waarden
- Gelijke kansen en rechten (sociaal, op werk, scholing)
- Eerlijkheid en openheid

"Als ik het woord gelijkheid hoor, denk ik er aan dat iedereen meewerkt en bijdraagt aan het beleid, het politieke beleid."
"Gelijkheid is voor mij dat je jezelf kunt terugvinden in een partij."

Vrijheid in handelen

- Zover als niet in strijd is met de wet

Inspraak

- Door het volk gekozen

4.3.2 Rol van overheid en burger

Wat de rol van de overheid betreft zien de moslimmannen primair het behartigen van de belangen van het volk, als gekozen volksvertegenwoordiging. In de praktijk komt hiervan – aldus een aantal respondenten – weinig van terecht.

De moslimmannen zien stemmen als primaire taak en rol van de burger om bij te dragen aan de handhaving van de democratische rechtsstaat.

"Je bent onderdeel van de maatschappij."
"Als je niet stemt, kun je niet iets bekritiseren."

4.3.3 Is Nederland een democratische rechtsstaat?

De groep moslimmannen lijkt niet veel vertrouwen in Nederland als democratische rechtsstaat te hebben. Het feit dat het economisch slecht gaat, is daar mede debet aan. Ook de terreuraanslagen in de wereld spelen een rol bij dit gebrek aan vertrouwen. De toenemende regels en maatregelen dragen niet bij aan het vertrouwen in de democratische rechtsstaat binnen deze groep.

"De democratie is bijna dood, economisch. Je wordt niet geholpen. De euro is hiervoor verantwoordelijk."
"Voor 11 september was het anders dan nu; nu zijn er veel nieuwe regels bijgekomen die niet democratisch zijn. Als je verdacht bent, kan er van alles aan je gevraagd worden."
"Je hebt tegenwoordig identificatieplicht, het verbieden van het dragen van hoofddoeken. Dus in hoeverre is er vrijheid?"
"Je vrouw kun je niet meer naar Nederland halen omdat je zoveel moet verdienen. Dat is ook uitsluiting."
"Vroeger had iedereen recht op een uitkering, nu moet je overal hard voor werken anders krijg je niets."

Het idee bestaat dat er veel regels zijn, met name gericht op Nieuwe Nederlanders. Desgevraagd geven de respondenten aan dat de situatie veranderd is sinds Balkenende premier is. In hun beleving wordt het ieder jaar moeilijker voor allochtonen. Binnen deze groep wordt de economische situatie sterk gekoppeld aan het begrip democratische rechtsstaat.

Degenen die last ondervinden van de huidige economische situatie zien de democratische rechtsstaat verslechteren.

"Meer regels en hogere eisen leiden tot uitsluiting."

Het vertrouwen in de democratische rechtsstaat is bij een aantal respondenten ook verminderd door het niet nakomen van het verkiezingsprogramma.

"Het verkiezingsprogramma zegt iets anders dan ze doen, dus dan heb ik minder vertrouwen."

Op de vraag wat men zou missen in een niet-democratische rechtsstaat noemt men de luxe en infrastructuur die Nederland wel kent, het kiesrecht en de mogelijkheid een eigen partij op te richten. Ook het krijgen van kansen zou men missen.

"Ik denk wel dat je hier in Nederland kansen krijgt als burger, ook al heb je geen geld. Dat heeft te maken met gelijke kansen."

Anderzijds merken studenten uit deze groep op dat het krijgen van een stageplaats moeilijk is en dat daar gelijke kansen niet opgaat.

4.3.4 Participatie en vertrouwen

Een deel van de groep moslimmannen stemt. Zij zien dit als belangrijkste manier om een actieve inbreng te leveren aan de democratische rechtsstaat. Ook de kans een eigen partij op te richten, zien zij als mogelijkheid tot actieve inbreng. Een andere manier om je actief op te stellen is door mee te werken aan de handhaving en aan te sluiten bij de politie.

Niet iedereen voelt zich geroepen actief met de politiek bezig te zijn. Volgens een respondent is alles altijd zo negatief. Hij houdt zich er daarom liever afzijdig van.

"Er zijn altijd spanningen tussen allochtonen en autochtonen. Veel negatieve dingen en dan denk ik: laat maar gaan."

Gevraagd naar hun houding ten aanzien van het Nederlands rechtssysteem, geeft de groep moslimmannen aan vertrouwen in het Nederlands rechtssysteem te hebben. Wel merken sommigen op dat de straffen te licht zijn.

"Ik heb meer vertrouwen in het recht dan in de politiek. Bij het recht ben je onschuldig tot je schuld bewezen is."

4.3.5 Cases

Aan deze groep zijn twee dilemma's in de vorm van cases voorgelegd:

- vrijheid van meningsuiting – niet kwetsen van anders denkenden
- veiligheid - privacy

Wat betreft de vrijheid van meningsuiting en de grenzen daarbij leggen de moslimmannen de taak bij de ouders om kinderen er op te wijzen dat iedereen vrij is te geloven wat hij wil. Tevens dienen de ouders duidelijk te maken tot hoever een kind kan gaan in zijn uitlatingen. Vrijheid van meningsuiting houdt volgens hen op waar respect voor de ander in het geding komt.

"Je kan niet alles zeggen."
"De vrijheid van de een eindigt daar waar die van een ander in het geding komt. Er wordt je dan iets afgenomen."
"Je mag alles zeggen maar je moet letten op het hoe. Moslims zijn geitenneukers mag niet."

De overheid dient er voor te zorgen dat iemand kan zeggen wat hij wil mits op een acceptabele manier. Er moeten grenzen gesteld worden aan hoe iets gezegd wordt, is de mening van deze groep.

Wat betreft het dilemma veiligheid - privacy overheerst binnen de groep de mening dat de samenleving de afgelopen 2 jaar onveiliger is geworden. Op zich begrijpt men dat er rellen (burgerlijke ongehoorzaamheid) komen – zoals in Frankrijk – door het nemen van impopulaire maatregelen. Er is begrip voor het feit dat men door de slechte economische toestand in combinatie met discriminatie in opstand komt.

"Mensen zijn teleurgesteld."
"Het stapelt zich op, dat kan tot rellen leiden."

Het plaatsen van camera's in openbare ruimtes is geen oplossing. Wel leidt het mogelijk tot opsporing van daders.

"Je verandert de intentie van de mensen die slecht zijn niet. Maar ze denken wel twee keer na."

Het nemen van preventieve maatregelen mag wanneer er een serieus vermoeden bestaat van een aanslag. Preventief fouilleren roept de vraag op in hoeverre dat al dan niet selectief plaats vindt.

"Ik weet niet of ik zoveel vertrouwen heb in de mensen die ze selecteren."

4.4 Resultaten heterogene groep

Na afronding van de vier focusgroepen, waarbij de respondenten zijn ingedeeld op de dimensies 'hoog vertrouwen – laag vertrouwen', 'actief – passief' zijn zestien stellingen geformuleerd. Hierbij is gelet op die uitspraken waarop de groe-

pen van elkaar verschillen. In totaal zijn binnen het tijdsbestek van twee uur negen stellingen, uitspraken van de respondenten uit de eerdere vier groepsgesprekken, voorgelegd aan en besproken met vier vertegenwoordigers van de vier focusgroepen (uit elke groep één). In deze paragraaf worden de resultaten van deze discussiegroep besproken. Wij gaan hierbij in op de mate waarin de groepen van elkaar (blijven) verschillen en elkaar met argumenten tot consensus weten te brengen. Het betreft de volgende 16 stellingen (waarvan in willekeurige volgorde gezien de tijd 9 besproken zijn):

1. De overheid gaat te ver in het bewaken van veiligheid; dit gaat ten koste van de zelfstandigheid van de burger. Te veel regels en papieren druist in tegen vrijheid.
2. Op alles wat besloten wordt, hoor je inspraak te kunnen hebben.
3. Inspraak is een illusie; je kan niet mee beslissen
4. Stemmen heeft geen nut.
5. Om vertrouwen in de democratische rechtsstaat te vergroten, is meer leiderschap en daadkracht nodig.
6. Het systeem van de democratische rechtsstaat is de verantwoordelijkheid van de burger. “Het begint bij hoe wij ons als burger opstellen.”
7. Het is een verworvenheid van de democratische rechtsstaat dat zaken als bouwfraude en bewijs in een rechtszaak achterhouden aan het licht kunnen komen.
8. Referenda werken niet; emotie overheerst kennis.
9. Initiatief nemen als burger is totaal nutteloos, politiek doet wat ze zelf wil.
10. Respect voor elkaar is belangrijker dan volledige vrijheid van meningsuiting.
11. Ik ervaar in onze democratische rechtsstaat meer regels dan vrijheden.
12. Hardere strafmaatregelen verhogen het vertrouwen in de democratische rechtsstaat.
13. De enige manier om invloed op de politiek te kunnen uitoefenen is via burgerlijke ongehoorzaamheid
14. De overheid in Nederland zou veel meer grenzen moeten stellen
15. Wat je zegt, is helemaal ieders eigen verantwoordelijkheid. Maar besef wel wat je oproept.
16. Rechters in Nederland zijn onafhankelijk

Respect voor elkaar is belangrijker dan volledige vrijheid van meningsuiting

De respondenten uit de 'vertrouwen-groep' (actief en passief) zijn het minder met deze stelling eens dan de respondenten uit de niet-vertrouwen groep (actief en passief).

Volgens eerstgenoemden is vrijheid van meningsuiting belangrijker. Er moet ruimte zijn de ander te overtuigen met argumenten en voor je eigen ideeën op te komen. Deze respondenten leggen grote verantwoordelijkheid bij ieder individu.

Laatstgenoemden, die laag scoren op vertrouwen, vinden respect en rekening houden met de ander relatief belangrijker. Angst speelt daarbij een rol. Ze hebben het gevoel dat je maar beter niet kunt zeggen wat je wilt, vanwege mogelijke repercussies. Er is angst voor agressiviteit. De verharding in de maatschappij draagt ertoe bij dat je beter niet voor je eigen mening kunt uitkomen.

De 'vertrouwen-groep' is het daar niet mee eens en vindt dat je je niet moet aanpassen, maar dat je de dingen moet uitleggen. Het openhouden van de dialoog is voor hen van belang.

"Stel, je zegt helemaal niets meer, dan krijg je op den duur frustraties. Je bouwt een muur op en er zit geen deur meer in." (vertrouwen).

"Ik wil het wel zeggen, maar durf het niet." (laag vertrouwen).

De 'passief' respondenten (hoog en laag vertrouwen) leggen bij het scheppen van condities om de eigen mening te uiten en elkaar te blijven respecteren meer verantwoordelijkheid bij de overheid dan de groep 'actief' respondenten (hoog en laag vertrouwen). Laatstgenoemden zien het ook als taak van elk individu.

"We moeten voorkomen dat dingen niet meer gezegd worden. Wij hebben daarin zelf een taak en de overheid." (actief)

Met betrekking tot deze stelling lijkt het erop dat de respondenten bij hun eigen mening blijven.

Rechters in Nederland zijn onafhankelijk

Op zich zijn de vier respondenten het hier allen mee eens. Men gaat ervan uit dat dat zo is, al geeft een respondent te kennen dat de invloed van de media wel een rol speelt. Volgens de respondenten zijn de rechters dermate onafhankelijk dat het lijkt alsof ze het contact met de samenleving verbroken hebben. Er is kritiek op de rechtsgang, op de vormfouten en mildheid.

"De rechters worden een beetje een staat in een staat. Het vertoont weinig verbindingen met de maatschappij, waardoor de rechterlijke macht een bepaalde arrogantie heeft en straffen niet meer overeenstemmen met dat wat wij nu vinden. Bijvoorbeeld de hoogte van straffen."

"Ik vind dat er te licht wordt gestraft. Geen vroegtijdige vrijlating. 20 jaar is 20 jaar."
"Ik vind vormfouten veel erger. En ze dekken elkaar ook. Dat ze elkaar de hand boven het hoofd houden, dat snap ik niet. Dat bewijsstukken er niet in worden gestopt, absurd"

De overheid in Nederland zou veel meer grenzen moeten stellen

Met name de respondenten met 'laag-vertrouwen' (actief en passief) staan achter deze stelling. Aan het geweld en respectloze gedrag op straat zou de overheid – aldus deze respondenten – meer grenzen moeten stellen. Ook is deze groep van mening dat de leeftijd voor bepaalde straffen omlaag moet.
De vertrouwen-respondenten (actief en passief) zijn het er niet of minder mee eens. Zij vrezen voor een militaire staat en menen dat het niet helpt.

"Door de individualisering van de samenleving experimenteert iedereen. Daarom moet de overheid aangeven 'tot hier en niet verder'." (laag vertrouwen)

"Ik ben het hier niet mee eens. Je hoort mensen niet zo maar op te pakken, dan wordt het een militaire staat. Het helpt niet. Je moet het aan de mensen zelf overlaten" (vertrouwen)

De 'passief-respondenten' (hoog en laag vertrouwen) twijfelen sterk aan het nut van meer grenzen.

"Het heeft vaak geen zin meer." (passief)
"Alles wat verplicht wordt, werkt niet goed; mensen komen in de oppositie, zetten zich er tegen af. Het werkt dus niet." (passief)

Op deze stelling blijven de respondenten bij hun oorspronkelijke mening en vindt er geen consensus plaats.

Het is een verworvenheid van de democratische rechtsstaat dat zaken als bouwfraude en bewijs in een rechtzaak achterhouden aan het licht komen.

Hier is men het overwegend mee eens. De groep 'laag vertrouwen' (actief en passief) voegt toe dat dergelijke misstanden zwaar bestraft dienen te worden.

"Ik vind het vreemd dat uitkeringsfraude streng wordt aangepakt en dat de bouwfraude gewoon doorgaat zonder vervolging." (passief-laag vertrouwen)

Inspraak is een illusie; je kan niet meebeslissen

Respondenten met laag vertrouwen (actief en passief) zijn het hiermee eens. Zij hebben het gevoel dat er over de hoofden heen wordt besloten. Respondenten met hoog vertrouwen zijn het hier niet mee eens. Zij zijn van mening dat je wel kan meebeslissen wanneer je maar vasthoudt aan je mening. Zij hechten groot belang aan het instrument referendum. Bovendien hechten zij er belang aan een eigen steentje bij te dragen in plaats van alles over zich heen te laten komen. Duidelijk wordt dat de een zich wel geroepen voelt tot een actieve inbreng, vanuit de wens gebruik te maken van de rechten daartoe, en de ander niet, vanuit het wantrouwen dat er niets mee gebeurt.

"Ik denk dat er op den duur een compromis uitkomt waar iedereen zich wel in kan vinden." (vertrouwen)
"Ik wil mijn kleine beetje invloed laten gelden." (actief, vertrouwen)
"Het zijn zoete broodjes, bijvoorbeeld het kwartje van Kok. Het zou maximaal 2 jaar duren en het is nu al 12 jaar zo. Ik vind het dus echt een illusie." (laag vertrouwen)

Het ontnemen van inspraak gaat echter iedereen te ver. Nu heeft men het idee dat je je stem mag laten horen. Het is een voorrecht van de democratische rechtsstaat dat beslissingen tot stand komen op basis van vele verschillende meningen en niet op basis van de meningen van enkelen. Over die verworvenheid zijn alle respondenten het eens.

Referenda werken niet; emotie overheerst kennis

Hierover blijven de respondenten van mening verschillen. Volgens de actief-vertrouwen respondent mag emotie een rol spelen. Bij stemgedrag is daarbij niet het nut van referenda uitgesloten. Ook emotie is een recht van iedereen, aldus deze persoon, die van mening is dat je altijd moet stemmen, vanuit welke gedachte dan ook.

Anderen zijn het hier niet mee eens en vinden dat je als burger om te kunnen meebeslissen goede voorlichting dient te krijgen. Emotie is een slechte raadgever, in hun beleving. De overheid dient een honger naar informatie te creëren en deze met informatie te stillen. Alleen met goede voorlichting heeft stemmen zin.

Het systeem van de democratische rechtsstaat is de verantwoordelijkheid van de burger. 'Het begint bij hoe wij ons als burger opstellen'.

Ook op deze stelling blijven de meningen van de respondenten onderling van elkaar verschillen. De actief respondenten (hoog en laag vertrouwen) verschillen hierop van de passief respondenten (hoog en laag vertrouwen). De eerstgenoemden zijn het hiermee eens en leggen de verantwoordelijkheid voor het nemen van actie bij de individuele burgers. De laatstgenoemden leggen de verantwoordelijkheid bij de overheid. Procedures staan volgens hen het nemen van individuele acties te veel in de weg. Duidelijk is dat de een zich eerder gefrustreerd voelt in het nemen van actie, met staken tot gevolg, dan de ander.

"Het gaat meer over hoe 'jij' in deze wereld staat, en hoe 'jij' verantwoordelijkheid neemt." "Jij moet actie ondernemen, de basis ligt bij jou, ook al heb je niet altijd invloed." (actief, vertrouwen)
"Wij kunnen nog zo veel doen maar als het door procedures niet verder loopt, dan houdt het op." (passief ,laag vertrouwen)
"Als je geen positief resultaat ziet, dan hoeft het ook niet meer." (passief, laag vertrouwen)

De een heeft vertrouwen in het individu. De ander wacht op een signaal van de overheid om de burger te motiveren tot actie en tot eigen verantwoordelijkheid over te gaan. Er hoeven niet meer regels bij te komen. Ze moeten wel beter gehandhaafd worden. Snellere actie van de politie zou hen meer vertrouwen in de overheid geven.

Hardere strafmaatregelen verhogen het vertrouwen in de democratische rechtsstaat.

Hierover zijn de vier respondenten het eens met elkaar. Het gaat overigens niet zozeer om hardere strafmaatregelen als wel om consequentere strafoplegging. Het gevoel van willekeur is nu te veel aanwezig om het vertrouwen in de democratische rechtsstaat te behouden dan wel te vergroten. Er is behoefte aan helderheid, duidelijk weten waar je aan toe bent.

"Bij snelheid is het duidelijk. Overtreding is een boete. Bij andere overtredingen is dat niet zo."

"Wanneer er minder willekeur is, komt het vertrouwen in de democratische rechtsstaat terug."

De enige manier om invloed op de politiek te kunnen uitoefenen is via burgerlijke ongehoorzaamheid.

Hiermee zijn de respondenten het geen van allen eens. Er zijn andere manieren zoals stemmen (actief-vertrouwen) om je invloed uit te oefenen. Anderen vinden burgerlijke ongehoorzaamheid ongeoorloofd. Zij zien echter weinig heil in een open discussie met de politiek. Hierop verschillen zij van de actief-vertrouwen respondent die juist van mening is dat je de discussie wel moet aangaan.

"Meer contacten vanuit de overheid met de burger zou het democratische gehalte stimuleren en processen zoals in Frankrijk voorkomen." (actief, vertrouwen)

4.5 Samenvatting

Waarden ten grondslag aan de democratische rechtsstaat

Vrijheid van meningsuiting en van doen/handelen zien de meeste ondervraagde burgers als centrale waarden in een democratische rechtsstaat. De groepen actieve burgers voegen daar de waarden kiesrecht en eerlijke rechtsspraak aan toe, de groepen passieve burgers waarden als veiligheid en bescherming door de overheid. Specifiek voor de moslimmannen staat gelijkheid als waarde centraal binnen een democratische rechtsstaat. Zij hechten verder met name waarde aan de vrijheid van handelen, van godsdienst en van meningsuiting.

Grenzen aan de waarden

Disrespect voor de medemens en opruien tot wandaden zijn grenzen aan vrijheid van meningsuiting en handelen. Een publiek persoon bereikt deze grens eerder dan een willekeurig ander persoon.

Rol overheid bij handhaving democratische waarden

De rol die de burgers de overheid toedichten lijkt aan de subgroep gerelateerd te zijn. De groepen actieve burgers leggen relatief weinig verantwoordelijkheid bij de overheid. Dit geldt met name voor de groep met hoog vertrouwen. De groep passieve burgers dicht de overheid een belangrijke rol toe bij het handhaven van de democratische waarden.

De groep 'actief-laag vertrouwen' ziet het als verantwoordelijkheid van de overheid om de burgers goed te informeren, zodat de burger zijn verantwoordelijkheid kan nemen. Ook dient de overheid harder op te treden tegen regelovertreders. Daarmee – zo geven zij aan – zou hun vertrouwen kunnen toenemen.

De groepen passieve burgers leggen veel verantwoordelijkheid bij de overheid om de democratische waarden te handhaven. Zij stellen de overheid ervoor verantwoordelijk de veiligheid te waarborgen en de handhaving van regels te controleren.

Rol burger bij handhaving democratische waarden

Wat de rol van de burger betreft bij het handhaven van de democratische waarden, zien we een omgekeerd patroon in vergelijking met de rol die aan de overheid wordt toegedicht.

De groepen actieve burgers leggen een grote verantwoordelijkheid bij de burgers als het de handhaving van democratische waarden betreft. Deze actieve groep lijkt het gehele systeem van de democratische rechtsstaat als de verantwoordelijkheid van de burger te zien. De burger heeft de verantwoordelijkheid hierover kennis te vergaren, informatie te verzamelen en waar nodig te ageren.

De groepen passieve burgers denken daar anders over. Zij zien het alleen als taak van de burger de overheid te informeren (meldingsplicht); de overheid is in hun ogen uiteindelijk verantwoordelijk hier iets mee te doen.

De groepen passieve burgers maken weinig tot geen gebruik van stemrecht. De groep 'passief - laag vertrouwen' voelt zich teleurgesteld en niet vertegenwoordigd door de volksvertegenwoordigers. Zij lijken met name hun vertrouwen in de politiek kwijtgeraakt te zijn. De groep 'passief - vertrouwen' uit gevoelens 'moegestreden' te zijn. Hun inspanningen uit het verleden hebben in hun beleving nergens toe geleid. Zij lijken met name hun vertrouwen in de kiesgerechtigde medeburgers kwijtgeraakt te zijn.

De groepen actieve burgers stemmen wel en zien dit als een recht. Binnen deze groep bevindt zich een aantal partijleden die actief zijn, vergaderingen bezoeken, debatten volgen. De subgroep met hoog vertrouwen is ervan overtuigd dat de politiek naar het volk luistert. De subgroep met laag vertrouwen vindt dat de politiek de belangen van het volk onvoldoende behartigt. Daarom moeten de burgers zelf het voortouw nemen, is hun mening. Actief informatie vergaren is hierbij een belangrijk element.

Is Nederland een democratische rechtsstaat?

Ten aanzien van het grondrecht 'gelijkheid' (van seksen, klassen) zien de vier groepen Nederland als democratische rechtsstaat. Toch beantwoordt slechts één van de vier groepen deze vraag zonder voorbehoud en met een volmondig ja. Dit is de groep 'actief - hoog vertrouwen'. De andere drie groepen lijken bij de beantwoording van deze vraag een aantal voorbehouden te hebben.

Bij de groep 'passief – laag vertrouwen' lijkt het vooral te ontbreken aan vertrouwen in bestuurders, beleidsmakers en politici. Het Nederlands kiesrecht past volgens hen binnen de democratische rechtsstaat. Het schort echter bij hen aan vertrouwen in de omgang met de verkiezingsuitkomsten. Zij zien in het beleid te weinig terug van datgene waarop zij gestemd hebben. Dit brengt een gevoel teweeg dat de politiek geen goede volksvertegenwoordiging is, wat hen lijkt te belemmeren Nederland volmondig als democratische rechtsstaat te beschouwen.

Binnen de groep 'passief- hoog vertrouwen' schort het wat kiesrecht betreft aan vertrouwen in de burgers om een goede keuze te kunnen maken. Deze groep ziet liever een goede volksvertegenwoordiging die zelf beslissingen neemt in plaats van deze over te laten aan de burgers. Het gebrek aan vertrouwen in de 'kiesca-

paciteit' van burgers lijkt hen te belemmeren Nederland volmondig als democratische rechtsstaat te beschouwen.

De passieve groepen lijken het een illusie te vinden om te geloven in Nederland als een democratische rechtsstaat. Zij zijn positief over het rechtssysteem op zich, maar negatief over de uitvoering van het beleid.

Bij de 'actief-laag vertrouwen' groep komt de beleving van de democratische rechtsstaat in het geding door aantasting van privacy. De identificatieplicht zien zij als aantasting van de democratische rechtsstaat.

De groep met moslimmannen lijkt weinig vertrouwen te hebben in de democratische rechtsstaat. Zij wijten hun gebrek aan vertrouwen aan de huidige economische situatie. Ook toenemende regels en maatregelen om de veiligheid te handhaven, doen volgens hen afbreuk aan de democratische rechtsstaat. Zij ervaren ongelijkheid in de uitvoering van regels, waardoor Nieuwe Nederlanders achtergesteld behandeld worden.

Vertrouwen in het rechtssysteem

De diverse groepen hebben op zich wel vertrouwen in het rechtssysteem. Het schort echter aan vertrouwen in de handhaving. De groepen onderscheiden zich van elkaar in wie zij als verantwoordelijk zien voor de handhaving.

Willekeur en bureaucratie typeren volgens de groepen met laag vertrouwen de rechtsgang. Zij ervaren geen duidelijke scheiding van machten. Zij uiten een behoefte aan meer daadkracht en aan een overheid die duidelijker haar verantwoordelijkheid toont. Dit zou volgens hen de burgers (zichzelf) meer een gevoel van veiligheid geven.

Ook volgens de groepen met hoog vertrouwen in het rechtssyteem is de toepassing, de handhaving ervan, voor verbetering vatbaar. Zij leggen – in tegenstelling tot de groepen met laag vertrouwen – de verantwoordelijkheid voor deze handhaving met name bij de burger.

De groep moslimmannen heeft weliswaar vertrouwen in het rechtssysteem maar beoordeelt de strafmaat als te licht.

Belang maatschappelijk-culturele grondrechten

Grondrechten zijn voor iedereen belangrijk en maken onderdeel uit van de democratische rechtsstaat. Grondrechten hebben echter een keerzijde, een grens. Per subgroep lijkt het te verschillen waar die grens ligt en wanneer deze overschreden wordt.

Voor de groep 'passief-laag vertrouwen' is vrijheid van godsdienst mede oorzaak aan de scheuring in de samenleving. Er ligt volgens hen een taak van de overheid om het gedrag in de moskeeën te controleren en de integratie op gang te brengen. Juist door iedereen zijn eigen godsdienst te laten belijden, creëer je subgroepen binnen de maatschappij, is hun visie.

Andere subgroepen geven aan dat aan vrijheid van meningsuiting een grens is. Met name de 'passief-vertrouwen groep' lijkt hierbij op zoek te zijn naar een balans en daarmee niet te kwetsen.

De actief-laag vertrouwen groep ziet de vrijheid van meningsuiting en van handelen als basis grondrecht. Het schort in deze groep aan vertrouwen in privacyhandhaving en rechtsspraak.

Hoe ver de vrijheid van meningsuiting mag gaan, verschilt enigszins per subgroep. De groepen met weinig vertrouwen zijn voor censurering en regelgeving om deze vrijheid indien nodig te beperken en daarmee anderen niet te kwetsen.

De groepen die meer blijk geven van vertrouwen geloven meer in de zelfregulering van de burgers en in de opvoedtaak van ouders en anderen om kinderen normen en waarden bij te brengen. Zij geloven meer in uitleg en kennisoverdracht dan in verbieden.

Referenda-indirecte democratie

Een referendum is voor de meeste burgers het middel bij uitstek om te tonen dat Nederland een democratische rechtsstaat is. Het is een middel om de kloof tussen politiek en burger te dichten mits aan twee voorwaarden wordt voldaan: de burger moet voldoende in de gelegenheid worden gesteld om zich te informeren over het betreffende onderwerp en met de uitslag moet ook daadwerkelijk rekening gehouden worden.

Op de groep 'passief-vertrouwen' na hecht men belang aan het instrument referendum. Deze groep heeft – zoals eerder naar voren kwam – weinig vertrouwen in de competentie van burgers om een goede rationele keuze te maken en laat besluitvorming liever aan de overheid over.

Bijlage A Achtergrond en verantwoording Mentality

Inleiding

De maatschappij is continu in beweging. De burger lijkt in sterke mate onvoorspelbaar. Er wordt gesproken van de 'ongrijpbare' en 'zappende' burger. Bij beleidsmakers, strategen en marketeers is een groeiende behoefte zichtbaar aan onderzoek dat nauw aansluit bij de belevingswereld van Nederlanders en op die wijze maatschappelijke en culturele veranderingen in kaart brengt. Mentality groepeert mensen naar hun levensinstelling en hun basiswaarden. Het model vormt een bruikbaar instrument in een complexe en veranderlijke samenleving waarin traditionele segmentaties op basis van sociaal-economische variabelen meer en meer aan verklarende kracht verliezen.

Inzicht in de mentaliteit en leefstijl van de consument is van groot belang bij het begrijpen en verklaren van gedrag van burgers en consumenten. Wat vindt een Nederlander belangrijk in zijn leven? Welke opvattingen heeft hij over esthetiek? Wat vindt hij van belang in relaties? Hoe denkt hij over overheid en maatschappelijke organisaties? Hoe betrokken voelt hij zich bij de buurt waarin hij leeft? Hoe brengt hij zijn vrije tijd het liefst door en welke doelen stelt hij zich in het werk? Waar spendeert hij zijn geld het liefst aan? Deze en nog vele andere waarden liggen ten grondslag aan het onderzoek. Het Mentality-onderzoek is gebaseerd op de premisse dat de mentaliteit van de consument niet kan worden 'ontsloten' via sociodemografische variabelen. Mensen met een gelijk sociodemografisch profiel vertonen vaak zeer uiteenlopende gedragingen en voorkeuren. Het toevoegen van waarden uit het Mentality-onderzoek in analyses blijkt doorgaans een grotere verklaringskracht te geven bij het voorspellen van voorkeuren en gedrag dan wanneer alleen wordt uitgegaan van sociodemografische criteria. Nederlanders kunnen aldus scherper in kaart worden gebracht en budgetten voor beleidsvorming, ontwikkeling en communicatie kunnen effectiever worden ingezet.

De tijd van verzuiling en een duidelijke klassenhiërarchie behoort tot het verleden. In de afgelopen eeuw is de invloed van sociale en demografische kenmerken op de opvattingen en het gedrag van mensen verminderd. Het welvaarts- en opleidingsniveau is in de afgelopen decennia aanzienlijk gestegen. Nederlanders zijn, mede onder invloed van de culturele revolutie eind jaren zestig van de vorige eeuw, veel vrijer en onafhankelijker geworden in het bepalen hoe ze willen leven. De keuzes die de hedendaagse burger maakt, zijn in sterke mate gebaseerd op individuele waarden en overtuigingen. In plaats van in een hiërarchische samenleving die bestaat uit min of meer vaste sociale lagen en algemeen geaccepteerde waarden en normen, leven Nederlanders heden ten dage in een dynamische en gefragmenteerde netwerksamenleving. Bijvoorbeeld, het consumeren van luxe producten om op te vallen ('conspicious consumption') is geen uiting meer die is voorbehouden aan een rijke maatschappelijke bovenlaag, maar van bredere segmenten van de Nederlandse samenleving voor wie materiële status en luxe belangrijke en onderscheidende waarden zijn.

In de afgelopen jaren is met Mentality aangetoond dat het mogelijk is een consistente en praktisch bruikbare segmentatie te maken in homogene en onder-

scheidende groepen van de Nederlandse bevolking op basis van sociale milieus waarbinnen men een overeenkomstige levenshouding en waardeoriëntatie heeft. Deze segmentatie is inmiddels gekoppeld aan vele levensdomeinen, waaronder media, burgerschap, politiek, werk, cultuurparticipatie, voedingsgedrag, et cetera.

Theoretische achtergrond Mentality

In deze paragraaf worden achtergronden van het onderzoek naar de belevingswereld nader beschreven. Hierbij wordt ingegaan op het Franse structuralisme, waarin cultuur wordt beschouwd als een systeem van tekens en beelden die betekenis geven aan het gedrag van groepen mensen. Vervolgens wordt ingegaan op de esthetisering van de samenleving en de opkomst van een beeld- en ervaringscultuur, waarbij traditionele scheidslijnen tussen sociale klassen steeds meer vervagen en mensen zich steeds meer onderscheiden op basis van leefstijlen. Tot slot wordt de onderzoeksmatige implicatie van het structuralisme en de esthetisering van de samenleving geïntroduceerd in de vorm van een segmentatie-instrument dat nauw aansluit bij de alledaagse belevingswereld.

Onderzoek naar de belevingswereld: de structuralistische theorie

Motivaction maakt in zijn waarden- en leefstijlonderzoek gebruik van de structuralistische theorie. Een adequate constructie van de sociale werkelijkheid van de respondenten kan alleen verkregen worden door zich als onderzoeker te verdiepen in hun alledaagse belevingswereld. Het structuralisme vertrekt vanuit het gegeven dat de mens leeft in een universum van betekenissen ('web van waarden'), die op specifieke wijzen zijn gestructureerd. Woorden, beelden en tekens dragen gevoelens en betekenissen met zich mee, afkomstig uit eerder in het leven opgedane ervaringen (Lampert, 1997). Gedragingen van mensen kunnen worden begrepen in het licht van de betekenis die ze aan het gedrag toekennen. Door deze betekenissen te achterhalen en de onderlinge verbanden te onderzoeken krijgt de onderzoeker vat op de structuur van hun belevingswereld.

De grondlegger van het structuralisme, de linguïst Ferdinand de Saussure, richtte zijn aandacht op de structuur van de taal (De Saussure, 1974). Met de taal wordt de wereld gestructureerd; een woord of teken heeft slechts betekenis binnen het systeem van woorden en tekens waarmee het zich onderscheidt (Berman, 1988). De antropoloog Lévi Strauss benadrukte het structuurkarakter van alle sociale verschijnselen. Structuur bestaat volgens hem als 'sociale logica', die onder de oppervlakte ligt van en betekenis geeft aan het empirisch geobserveerde. Lévi Strauss gebruikte de structuralistische theorie in zijn etnografische onderzoek naar cultuurpatronen.

Door de Franse socioloog Pierre Bourdieu is de structuralistische theorie toegepast in zowel kwalitatief als kwantitatief onderzoek naar leefstijlen en waardeoriëntaties (Bourdieu, 1984). Leden van statusgroepen onderscheiden zich van leden van andere statusgroepen door de smaakverschillen die tussen de verschillende groepen bestaan. Hierin speelt volgens Bourdieu de 'habitus' een belangrijk rol. Deze betreft
een in het socialisatieproces opgebouwd en geïncorporeerd generatief schema, dat ten grondslag ligt aan het sociale gedrag. Van onze familie en de gemeenschappen waarin we ons begeven leren we in het socialisatieproces systemen

van spreken, stijlen en waarden. Deze systemen organiseren het gedrag van het individu en bieden een interpretatiekader.

Aansluitend op het structuralistische gedachtegoed vertrekt het waarden- en leefstijlonderzoek van Motivaction vanuit het gegeven dat de mens leeft in een universum van betekenissen, die onderdeel uitmaken van zijn alledaagse leefwereld en op specifieke wijzen zijn gestructureerd. Deze betekenissen kunnen door de tijd heen en met het komen en gaan van generaties van karakter veranderen.
De hedendaagse burger leeft als het ware in een 'web van waarden' waarin hij zich met zijn eigen leefstijl, waarden en opvattingen onderscheidt van en identificeert met anderen.

De esthetisering van het alledaagse leven
Onder invloed van de stijging van het gemiddelde opleidingsniveau en de toegenomen welvaart in de afgelopen decennia, zijn de Nederlandse burgers meer kritisch, zelfbewust en consumptief geworden. De consumptie van goederen en luxeartikelen is sterk gestegen. Ook houden mensen zich sterker dan voorheen bezig met het uitdragen van de individuele identiteit via consumptie. In de hedendaagse cultuur identificeren en onderscheiden mensen zich minder via klasse, familie of afkomst. Er heeft, mede onder invloed van technologische ontwikkeling en mondialisering van economie en cultuur, een 'onttraditionalisering' van de leefwereld plaatsgevonden (Beck, Giddens & Lash, 1994, Lash & Urry, 1987). Met traditionele waarden wordt meer reflexief en kritisch omgegaan in een complexe en veranderende wereld, waarin nieuwe oriëntaties opkomen. Lash spreekt in dit verband, in navolging van Schulze, van de opkomst van een Erlebnisgesellschaft. Hierin geven mensen op esthetische, zelfreflexieve en expressieve wijze uiting aan hun individuele identiteit en creëren deze op een betekenisvolle wijze. Giddens spreekt in verband met de opkomst van een 'postmoderne cultuur' van 'narrations of the self' en Featherstone (1991) spreekt van de 'stylization of life', waarin de mens als een artiest zijn leven vormgeeft en uitdraagt. Consumptieartikelen en leefpatronen worden hierbij als symbolen en tekens ingezet. Ook de mediatisering van cultuur en de opkomst van een mondiale media- en communicatieindustrie hebben eraan bijgedragen dat mensen meer stijlbewust zijn geworden en zich in toenemende mate strategisch zijn gaan onderscheiden van anderen. De 'esthetisering' van het alledaagse leven voltrekt zich niet langs hiërarchische lijnen van sociale klassen, maar is sterk verbonden met leefstijlen en -patronen. De 'postmoderne' consumptiecultuur is een cultuur waarin beeld (esthetiek) en beleving (hedonisme) centraal staan (Maffesoli, 1996 en 1997). De beeldcultuur verdringt de cultuur van het geschreven woord. Deze ontwikkeling heeft niet alleen zijn weerslag op het domein van consumptie en media, maar ook op het publieke domein en het gebied van politieke en maatschappelijke betrokkenheid. Derhalve is in dit onderzoek naar de houding van groepen Nederlanders ten aanzien van politiek en maatschappij een instrument toegepast dat wordt gebruikt om de belevingswereld en basiswaarden van Nederlanders in kaart te brengen.

Een basissegmentatie in sociale milieus
Aan het eind van de jaren zeventig heeft de socioloog Jörg Ueltzhöffer de toepassing van sociale milieus in het Duitse marktonderzoek geïntroduceerd. De achtergrond van het onderzoek was gelegen in de behoefte aan een krachtig in-

strument dat kon worden ingezet voor de analyse van wat de auteurs noemen de 'socio-esthetische' segmentatie van de consumentenmarkt (Ueltzhöffer en Ascheberg, 1999). Het vertrekpunt van deze benaderingswijze vormde de esthetisering en 'postmodernisering' van het alledaagse leven. Deze worden door hen empirisch beschouwd op 3 niveaus: leefwijzen, basiswaarden en de structuur van de samenleving zelf.

Sociale milieus beschrijven groepen mensen met overeenkomstige karakteristieke attituden, basiswaarden, doelen in het leven, esthetische identiteit en consumptiepatronen, ook wel 'stijlwerelden' genoemd. Een belangrijke voorwaarde voor een dergelijke segmentatie vormt de nauwe aansluiting bij de alledaagse belevingswereld van de burger door gebruik van kwalitatieve onderzoeksmethoden, zodat gedragingen op velerlei terreinen in dit licht kunnen worden geïnterpreteerd.

Het fundament van de milieubenadering is gelegen in de volgende observaties (vrij naar Ueltzhöffer en Ascheberg, 1999):

1. De aan het 'klasseparadigma' ten grondslag liggende socio-economische criteria (zoals inkomen of opleiding) zijn werkzaam in een verscheidenheid aan culturele en esthetische contexten in de alledaagse leefwereld.

2. In het alledaagse leven produceren gelijkwaardige socio-economische levensomstandigheden herkenbaar ongelijke leefpatronen en stijlwerelden.

3. Sommige stijlwerelden lijken zich onafhankelijk van sociale klassen te ontwikkelen, terwijl andere zich ontwikkelen langs klassespecifieke en hiërarchische lijnen.

4. Het onderscheid naar leefstijlen is in de alledaagse belevingswereld beduidend meer betekenisvol dan het onderscheid naar verschillende socio-economische levensomstandigheden.

5. De subjectief ervaren sociale en persoonlijke identiteit wordt minder gevormd door klassespecifieke kenmerken dan door overeenkomsten in basiswaarden, esthetische voorkeuren en leefpatronen.

Via milieu-analyse wordt getracht om de persoon als totaal te begrijpen en zijn alledaagse belevingswereld te ontsluiten. Hierbij richt de onderzoeker zich met name op de vrijwel stabiele socio-esthetische identiteit van het individu (zijn basiswaarden, doelen in het leven, houding ten aanzien van werk, alledaagse esthetiek, dromen, houding ten aanzien van vrije tijd, relaties, et cetera.). In dit opzicht onderscheidt de milieubenadering zich fundamenteel van leefstijlbenaderingen waarin een beperkt aantal subjectieve houdingen ten aanzien van consumptie, smaak of een specifiek domein of markt leiden tot de identificatie van een specifiek leefstijltype. Bij deze benadering komt de alledaagse leefwereld naar voren als een chaotische conglomeratie van individuen, leefstijlen en subculturen. Uit de milieubenadering blijkt dat er door de focus op het alledaagse leven statistisch verklarende en betekenisvolle typen zijn te onderscheiden, onafhankelijk van specifieke markten of levensdomeinen. In de volgende paragrafen wordt nader ingegaan op de in Nederland onderscheiden sociale milieus.

Opzet van het Mentality-basisonderzoek

Tussen 1995 en 1997 is een literatuurstudie verricht naar modellen van waardenonderzoek. Motivaction heeft ervoor gekozen om een model te hanteren dat zo nauw mogelijk aansluit bij de alledaagse belevingswereld van de Nederlander. Hierin wordt de traditie als kwalitatief, etnografisch onderzoeksbureau gecombineerd met geavanceerde kwantitatieve onderzoekstechnieken. Bij de constructie en operationalisatie van het Mentality-model is gebruikgemaakt van de uitgebreide ervaring in Duitsland in het onderzoek naar sociale milieus, waar deze methodiek reeds enkele decennia wordt toegepast (zie vorige paragraaf) in markt- en mediaonderzoek, en in onderzoek voor de publieke sector. Op deze wijze heeft Motivaction een segmentatiemodel geconstrueerd dat zo dicht mogelijk aansluit bij de alledaagse belevingswereld van de burger en dat homogene groepen oplevert in waarden, attituden en gedragingen. Naast de segmentatie in sociale milieus werkt Motivaction bij het in kaart brengen van de belevingswereld van Nederlanders ook met een 39-tal sociaal-culturele onderstromen, aan de hand waarvan die specifieke groepen kunnen worden beschreven.

Uitgebreide kwalitatieve diepte-levensloopinterviews die bij respondenten thuis zijn afgenomen vormen de grondslag van het Mentality-model. De interviews van 3-4 uur zijn vormgegeven volgens een guideline die de meest belangrijke aspecten van het alledaagse leven omvat (zoals sociale relaties, zingeving, werk, idealen, vrijetijdsbesteding, doelen in het leven, consumptie en maatschappelijke betrokkenheid). Op basis van deze diepte-levensinterviews is een hypothetische indeling van Nederlanders in sociale milieus (milieumodel) geconstrueerd en is een eerste indruk van sociaal-culturele onderstromen opgedaan. Aangezien de wijze waarop mensen hun huis en leefomgeving inrichten veel inzicht geeft in hun esthetische identiteit en hoe zij ‘in het leven staan’, zijn ook uitgebreide fotoreportages gemaakt bij de respondenten thuis. Naar aanleiding van de diepte-interviews in Nederland en door gebruik te maken van internationale vragenlijsten is een itemlijst opgesteld met meer dan 300 waardenstellingen. Deze lijst is omgezet in een kwantitatieve vragenlijst. Vervolgens heeft een uitgebreid pilot-onderzoek plaatsgevonden onder een gevarieerd samengestelde groep respondenten.

Na de kwalitatieve voorfase is een kwantitatieve meting onder 1000 Nederlanders uitgevoerd in de nazomer van 1997. Met behulp van deze data is de hypothetische indeling in milieus uit het kwalitatieve vooronderzoek gevalideerd, gekwantificeerd en waar nodig aangepast. Onder meer is hierbij gebruikgemaakt van clusteranalyse. Op basis van de kwalitatieve voorfase en het literatuuronderzoek zijn hypothetische clustercentra opgesteld die op basis van kwantitatieve analyse nader zijn getoetst en gevalideerd. Ook zijn ten behoeve van het meten van sociaal-culturele onderstromen schalen geconstrueerd op basis van meerdere items die eenzelfde theoretisch concept meten.[80] De items waarmee sociale milieus worden gemeten betreffen andere items dan de items die worden gebruikt voor de sociaal-culturele onderstromen.

[80] Hierbij is onder meer gebruikgemaakt van factoranalyse en betrouwbaarheidsanalyses.

De landelijk representatieve meting van 1997 betrof de 0-meting voor de Nederlandse situatie. Sindsdien worden de Mentality-metingen jaarlijks uitgevoerd onder minimaal 2000 Nederlanders. Tot en met de meest recente meting (2004) hebben totaal ruim 15.000 Nederlanders aan het face-to-face-onderzoek deelgenomen. De metingen vinden jaarlijks plaats in de periode september/oktober. In 2001 heeft een uitgebreide evaluatie en update van het milieumodel plaatsgevonden. In 1998 zijn naar aanleiding van de eerste bevindingen uit de meting van 1997 de sociaal-culturele onderstromen nader aangescherpt.

Sinds 1998 is de uitvoering van de Mentality-dataverzameling uitbesteed aan veldwerkbureau Telder. De interviewers worden persoonlijk getraind door medewerkers van Motivaction. Zij krijgen startadressen op in specifieke gebieden en worden gevraagd om op elk 6e adres aan te bellen en respondenten te selecteren op basis van vooraf gestelde quota. De jaarlijkse steekproeven zijn landelijk representatief voor wat betreft sociale klasse, opleiding, Nielsen-gebied, leeftijd, stedelijkheidsgraad en geslacht. Ook is jaarlijks een representatief aantal (Nederlands sprekende) allochtonen uit de TMSA-groep (Turken, Marokkanen, Antillianen en Surinamers) in de steekproef opgenomen. De respondenten worden persoonlijk benaderd voor een deels mondeling, deels schriftelijk interview van 1,5 tot 3 uur en ontvangen een beloning voor hun medewerking. Het eerste deel van de vragenlijst wordt door de respondent onder begeleiding van de interviewer ingevuld, waarna de interviewer de vragenlijst achterlaat en enkele dagen later ophaalt en controleert. Het veldwerkbureau voert een extra kwaliteitscontrole uit en belt indien nodig respondenten na. Bij respondenten die daar toestemming voor geven worden regelmatig foto's genomen van de leefsituatie, woonomgeving en het interieur of worden video-opnames gemaakt.

Het onderzoek bestaat uit basisvragen op het gebied van socio-demografische achtergronden, waarden, politieke voorkeuren en mediagedrag en uit een omnibusgedeelte, waarin bedrijven, overheden en instellingen vragen kunnen toevoegen. Op basis van de jaarlijkse metingen is een database opgebouwd met meer dan 13.000 respondenten en 10.000 variabelen op uiteenlopende terreinen (voor een overzicht, zie www.motivaction.nl, onderwerpenlijst Mentality). Het gehele alledaagse leefpatroon van Nederlanders is in deze database beschikbaar (bijvoorbeeld arbeid, religie, consumptiegedrag, geefgedrag, voedingsgedrag, vrije tijd, cultuurparticipatie).

Naast het jaarlijkse schriftelijke onderzoek worden op kleinere schaal regelmatig verdiepende (her)onderzoeken uitgevoerd in de vorm van diepte-interviews en groepsdiscussies.

Bijlage B Beschrijving regressie-analyse

Bij (logistische) regressie-analyse wordt een aantal achtergrondvariabelen, waarvan men verwacht dat ze invloed hebben op een mening of houding ten opzichte van een onderwerp, meegenomen in een modelberekening. Het statistische rekenprogramma SPSS berekent welke variabele de meest significante invloed heeft. Deze variabele vormt de eerste variabele van het te ontwikkelen verklaringsmodel. Vervolgens wordt berekend welke van de variabelen daarna de meest significante invloed heeft; deze variabele wordt toegevoegd aan het model. Uiteindelijk wordt een model geconstrueerd waarin alle variabelen die invloed hebben gehandhaafd blijven en zij die geen invloed hebben verwijderd worden.

Vervolgens kan van elke variabele uit het model, waarvan we weten dat die invloed uitoefent, afzonderlijk worden blootgelegd hoe de samenhang van die variabele eruit ziet met het te onderzoeken onderwerp (afhankelijke variabele). Dit wordt weergegeven in een grafiek of kaart, waardoor duidelijk interpreteerbare beelden ontstaan.

Op variabelen met een dichotoom karakter zijn logistische regressies uitgevoerd. Op variabelen met een continu karakter zijn lineaire regressie-analyses uitgevoerd. Deze analyses kunnen enkel uitgevoerd worden met continue onafhankelijke variabelen of met dichotoom gemaakte nominale variabelen (zogenaamde dummy-variabelen) Voorbeelden van deze analyses in dit rapport zijn de geanalyseerde onderstromen 'law & order', 'intraceptie' en 'tolerantie'.

De verklaarde variantie van lineaire en logistische regressie-analyses kunnen niet als reële getallen met elkaar vergeleken worden, daar er bij logistische regressie gebruik gemaakt wordt van een pseudo-maat, die de verklaarde variantie (als ware het een lineaire regressie) zo goed mogelijk benadert, Deze pseudomaat van verklaarde variantie heet de Nagelkerke pseudo-R-kwadraat.

INT: Leg uit dat je een aantal voorbeeldsituaties gaat bespreken en de mening daarover wilt horen.

Case 1: vrijheid van meningsuiting – niet kwetsen van anders denkenden
Stel:

- *"Jeroen"* zit als kind van 9 jaar thuis aan de eettafel. Hij noemt de islam een achterlijke godsdienst en moslim kinderen uit zijn klas geitenneukers:
  - Wat is de rol / taak van de ouders van Jeroen?
  - Jij zit daar thuis bij hen ook aan de eettafel: wat is jouw rol?
  - Moet de overheid weten wat daar aan tafel gezegd wordt?
  - Hoe ver reikt vrijheid van meningsuiting in deze huiselijke kring?
  - Is in deze situatie respect/ gelijkheid belangrijker dan vrijheid van meningsuiting? Of is vrijheid van meningsuiting belangrijker?

- *"Jeroen"* is 12 jaar en doet dit soort uitspraken op de basisschool:
  - Wat is de rol / taak van de school?
  - Jij bent daar op school: wat is jouw rol?
  - Moet de overheid weten wat daar in de klas gezegd wordt?
  - Hoe ver reikt vrijheid van meningsuiting op de basisschool?
  - Is in deze situatie respect/ gelijkheid belangrijker dan vrijheid van meningsuiting? Of is vrijheid van meningsuiting belangrijker?
  - Als anders dan in huiselijke kring: waardoor is dat nu anders?

- *"Jeroen"* is 20 jaar en zit op de universiteit. Hij zegt niet alleen wat hij denkt over de islam, hij schrijft er ook artikelen over in het universiteitsblad:
  - Wat is de rol / taak van de universiteit?
  - Jij zit op die universiteit: wat is jouw rol?
  - Moet de overheid weten wat daar geschreven wordt?
  - Hoe ver reikt vrijheid van meningsuiting op de universiteit?
  - Is in deze situatie respect/ gelijkheid belangrijker dan vrijheid van meningsuiting? Of is vrijheid van meningsuiting belangrijker?
  - Als anders dan in huiselijke kring of basisschool: waardoor is dat nu anders?

- *"Jeroen"* is 40 jaar en zegt en toont wat hij denkt over de islam in televisieprogramma's, in columns in kranten en tijdschriften, via films:
  - Wat is de rol / taak van de omroepen en redacties?
  - Jij leest / hoort/ ziet dit: wat is jouw rol?
  - Moet de overheid weten wat daar geschreven, gezegd, getoond wordt?
  - Hoe ver reikt vrijheid van meningsuiting via massamediale kanalen?
  - Is in deze situatie respect/ gelijkheid belangrijker dan vrijheid van meningsuiting? Of is vrijheid van meningsuiting belangrijker?
  - Als anders dan in huiselijke kring, basisschool, universiteit: waardoor is dat nu anders?

Algemeen

- Hoe ver reikt de vrijheid van meningsuiting? Wanneer wordt de vrije opinie een beledigende vorm van discriminatie: is dat van de mensen afhankelijk, van de situatie?

- Heeft de overheid binnen een democratische rechtsstaat de plicht om voorwaarden te scheppen waaronder een grote diversiteit aan standpunten gehoord kan worden? Hoe ver gaat dat?

- Moet aan afkeurenswaardige vormen van meninguiting door de overheid een einde worden gemaakt? Of moeten we vertrouwen op het 'zelfreinigende' vermogen van het publieke debat?

- Kunnen jullie zelf voorbeelden noemen van mensen van wie je vindt dat die te ver gaat - privé of publiek - in het kwetsen van anders denkenden?

Geholpen:
Vind je dat volgende personen wel eens te ver zijn gegaan in hun uitingen:

- **Pim Fortuyn**
- **Paul de Leeuw**
- **Joep van 't Hek**
- **Rita Verdonk**
- **imam El-Moumni**

- Wanneer gaan zij in jullie ogen te ver?
- Zijn er verschillen in deze personen hoe ver ze mogen gaan? Zo ja: Waar hangt dat mee samen?

- Moet je ook binnen een democratische rechtsstaat sommige mensen de mond kunnen snoeren? Bijvoorbeeld Mohammed B. of andere voorbeelden zoals het boek “De weg van de moslim", dat onder meer via een moskee in Amsterdam is te krijgen. Daarin wordt opgeroepen homo’s van daken af te gooien.

Case 2: referendum – indirecte democratie (= overlaten aan de vertegenwoordigers)

Stel:
Er komt een *referendum binnen je eigen gemeente* over de inrichting van je eigen woonomgeving.

- Ga je stemmen? Hoe bereid je je hierop voor (lezen, informatiebijeenkomsten bijwonen, praten met buren) (motiveer mate van activiteit)
- Past een referendum hierover binnen de Democratische Rechtsstaat?
- Wie is het best in staat hierover te beslissen: jij als burger en bewoner van de wijk waar het omgaat of politici?
- Moet een referendum bindend of adviserend zijn: mag de politiek anders beslissen dan het volk in het referendum geeft gezegd.

Er komt een *referendum over kilometerheffing in Nederland/ autovrije binnenstad*

- Ga je stemmen? Hoe bereid je je hierop voor (lezen, informatiebijeenkomsten bijwonen, tv-debatten volgen, praten met vrienden/bekenden/familie) motiveer
- Past een referendum hierover binnen de Democratische Rechtsstaat?
- Wie is het best in staat hierover te beslissen: jij als burger of vakmensen/ politici?
- Moet een referendum bindend of adviserend zijn: mag de politiek anders beslissen dan het volk in het referendum geeft gezegd.

Er komt een *referendum over de Toetreding van een nieuw land* bij de Europese Unie (Turkije, Estland)

- Ga je stemmen? Hoe bereid je je hierop voor (lezen, informatiebijeenkomsten bijwonen, tv-debatten volgen, praten met vrienden/bekenden/familie) motiveer
- Past een referendum hierover binnen de Democratische Rechtsstaat?
- Wie is het best in staat hierover te beslissen: jij als burger of vakmensen/ politici?
- Verschil toetreding Turkije, Estland?
- Moet een referendum bindend of adviserend zijn: mag de politiek anders beslissen dan het volk in het referendum geeft gezegd.

algemeen

- Welke vragen passen beter bij het instrument referendum binnen de Democratische Rechtsstaat en welke niet? Waar hangt dat mee samen?
- Weten bestuurders beter wat in het belang is van de burgers of weten die burgers zelf het beste wat in hun aller belang is? Wanneer wel/niet?
- Wanneer is een onderwerp te complex om het oordeel aan 'leken' te laten?
- Het instrument referendum is in Nederland niet in de grondwet vastgelegd. Zou dat moeten in een democratische rechtsstaat?

Case 3: veiligheid – privacy

We willen over het algemeen allemaal een gevoel van veiligheid.
- Wat betekent dat gevoel voor ieder van jullie?

Om criminaliteit tegen te gaan/ veiligheid te vergroten, kan de overheid een aantal maatregelen invoeren:

Stel:
Cameratoezicht
- Er wordt een camera op straat geplaatst, in openbare ruimtes, openbaar vervoer, uitgangsgelegenheden, verdachte plekken? (reactie)
- Helpt het tegen criminaliteit/ geeft het gevoel van veiligheid?
- Waar mag wel / geen camera worden geplaatst? Wanneer komt de privacy in het geding? (big brother effect?)
- Er wordt een camera bij u thuis geplaatst? (reactie, en als het misdaad voorkomt?)
- Hoe lang moet informatie beschikbaar blijven (beelden na 48 uur wissen)
- Wat mag er met die beelden worden gedaan: stel je staat er zelf op: moet je dan als getuige opgeroepen kunnen worden als er zich iets heeft voorgedaan?

Aftappen telefoon / emailverkeer
- Mogen ze van u de telefoon aftappen?
- Als dat misdaad voorkomt? In eigen veiligheid?
- Wanneer mag het wel / niet?

Preventief fouilleren
- Hoe staan jullie tegenover preventief fouilleren in uitgaansgelegenheden? Scholen? Openbaar vervoer? Winkels? Straat?
- Hoe ver mag / moet de overheid hier in gaan?
- Helpt het tegen criminaliteit?

Algemeen:
- Helpen deze maatregelen de democratische rechtsstaat?
- Waar ligt voor je zelf de grens dat veiligheid ten koste gaat van privacy?
- Van iedereen DNA-afnemen?
- Stel: iedere inwoner van Nederland krijgt een chip geïmplanteerd. Daarmee kun je iedereen traceren. Veiligheid? Privacy?

Bijlage D Indicatoren

In deze bijlage worden de uit dit onderzoek naar voren gekomen relevante thema's en indicatoren van de beleving van de democratische rechtsstaat door burgers opgesomd. De thema's en indicatoren kunnen dienen als input voor een segmentatie van de bevolking in een kwantitatief vervolgonderzoek. De indicatoren (stellingen) zijn verkregen op basis van de focusgroepen en drukken opvattingen uit waarin burgers sterk van elkaar lijken te verschillen.

Dilemma's:

- Privacy of veiligheid
- Referendum of besluiten overlaten aan vertegenwoordigers (participerende of representatieve democratie)
- Vrijheid van meningsuiting of niet kwetsen van andersdenkenden
- Is Nederland een politieke gemeenschap verenigd door een grondwet of een culturele gemeenschap verenigd door een gemeenschappelijke taal, cultuur en geschiedenis?
- Individuele vrijheid of sterke overheid
- Eigen grenzen bewaken of roep om grenzen instellen door de overheid
- Burgerrechten – burgerplichten

Dimensies en segmenten:

- Actief – passief
- Vertrouwen – wantrouwen
- Burgerschapsstijlen (sociale milieus): verantwoordelijken, plichtsgetrouwen, pragmatici, buitenstaanders

Stellingen:

1. De overheid is primair verantwoordelijk voor het bewaken van veiligheid

2. Te veel regels en papieren druist in tegen vrijheid burger.

3. Inspraak is een illusie; je kan niet mee beslissen

4. Stemmen heeft geen nut.

5. Pogingen om als burger meer eigen verantwoordelijkheid te nemen, worden door de bureaucratie de kop ingedrukt.

6. Referendum is een belangrijk middel om de burger het idee te geven in een democratische rechtsstaat te leven.

7. Om vertrouwen in de democratische rechtsstaat te vergroten, is sterker leiderschap en meer daadkracht nodig.

8. Sterkere handhaving van de regelgeving is nodig

9. De democratische rechtsstaat is de verantwoordelijkheid van de burger.

10. Ieder is verantwoordelijk voor het bewaken van grenzen aan het eigen gedrag

11. Referenda werken niet; wanneer emotie kennis overheerst

12. Debatteren is: wie het hardst schreeuwt die wint.

13. Het ontbreekt in de Tweede-Kamer aan dialoog; er wordt geen oplossing gezocht.

14. De politiek neemt beslissingen zonder rekening te houden met anderen.

15. Ik voel me machteloos, er wordt over onze hoofden voor ons beslist.

16. Initiatief nemen als burger is totaal nutteloos, politiek doet wat ze zelf wil.

17. Niet de volksvertegenwoordiging maar de multinationals besturen ons land.

18. Vrijheid van meningsuiting mag niet zo ver doorgevoerd worden dat het ten koste van andere waarden en grondrechten gaat.

19. Alles rond vrijheid wordt vastgelegd, gevoel van vrijheid komt daarmee in de knel.

20. Overregulering leidt tot asociaal gedrag.

21. Ethiek, waarden en normen zou een schoolvak moeten worden.

22. Zoeken naar balans tussen bureaucratische regels en het nemen van eigen verantwoordelijkheid

23. Respect voor elkaar is belangrijker dan volledige vrijheid van meningsuiting.

24. Een niet bindend referendum tast de geloofwaardigheid van de democratische rechtsstaat aan.

25. Onze democratische rechtsstaat bevat meer regels dan vrijheden.

26. Identificatieplicht voor iedere inwoner van Nederland hoort niet binnen een democratische rechtsstaat.

27. Hardere strafmaatregelen verhogen het vertrouwen in de democratische rechtsstaat.

28. De overheid moet strenger optreden om het vertouwen van de burger te herwinnen.

Bijlage E Korte samenvatting

Op verzoek van het Ministerie van Justitie en het WODC, heeft Motivaction onderzoek uitgevoerd naar actuele beelden van de democratische rechtsstaat. De doelstelling van het onderzoek luidt: "Het verkennen van bestaande beelden van de democratische rechtsstaat bij burgers, wetenschappers en professionals".

Het onderzoek is bedoeld om bestaande kennis te inventariseren en nieuwe hypothesen op het spoor te komen. In een eventuele vervolgstudie kunnen deze hypothesen aan de empirie worden getoetst.

Uit de doelstelling kan de volgende probleemstelling worden afgeleid: "Hebben inwoners van Nederland beelden bij het begrip "democratische rechtsstaat", en zo ja, wat is daarvan de achtergrond en in hoeverre wijken deze beelden af van de wijze waarop het begrip wordt gebruikt door wetenschappers en professionals?"

Wij zijn in dit onderzoek geïnteresseerd in opvattingen van wetenschappelijke experts maar ook in die van experts in bredere zin, zoals politici, bestuurders en juristen, hier aangeduid als 'professionals'.

Om antwoord op de geformuleerde probleemstelling te kunnen geven, zijn in de periode augustus 2005 en februari 2006, de volgende onderzoeksfasen doorlopen:

- Literatuurstudie
- Analyse van beschikbare data
- Expertmeeting
- Focusgroepen met burgers.

In de literatuurstudie zijn opvattingen van wetenschappers en professionals over de democratische rechtsstaat in kaart gebracht en is nagegaan welke opvattingen van burgers naar voren komen uit empirisch onderzoek.

Parallel aan het literatuuronderzoek heeft een analyse plaatsgevonden van beschikbare data in de Mentality-database van Motivaction. Hieruit zijn een aantal vraagstellingen geselecteerd en geanalyseerd om inzicht te verwerven in houdingen van burgers ten aanzien van vitale onderdelen van de democratische rechtsstaat. Daarbij is ingezoomd op zowel politieke, strafrechtelijke als sociaal-culturele aspecten.

Op basis van de uitkomsten van het literatuuronderzoek en de analyse van beschikbare data is een expertsessie gehouden met een viertal wetenschappers. Doel van deze sessie was te reflecteren op de literatuurstudie en Mentality-analyse en eventuele ontbrekende inzichten op het spoor te komen omtrent de beleving van de democratische rechtsstaat bij wetenschappers, professionals en burgers.

Vervolgens zijn vijf verdiepende focusgroepen uitgevoerd met groepen waarvan wij een specifieke beleving verwachtten van de democratische rechtsstaat. Ook hebben 4 respondenten met een uitgesproken en voor hun groep typerende me-

ning deelgenomen aan een tweede focusgroep, waarbij confrontaties van verschillende opvattingen plaatsvonden.

De conclusies uit dit onderzoek worden hieronder beschreven.

Burgers
Voor de idee van de democratische rechtsstaat bestaat onder burgers een groot draagvlak. Dit komt zowel naar voren uit grootschalig, representatieve enquêtes als uit diepgaande gesprekken met burgers. Veel waardering is er voor de democratische staatvorm en het rechtssysteem. Ook het gelijkheidsbeginsel en het recht op vrijheid van meningsuiting kunnen op een brede steun van de bevolking rekenen. Bovendien is de betrokkenheid van burgers bij de politiek de laatste jaren toegenomen.

Door een groot deel van de bevolking lijkt vrijheid als de centrale waarde van de democratische rechtsstaat te worden ervaren. Vrijheid is volgens hun kunnen doen wat je wil en kunnen zeggen wat je wil. Deze vrijheid wordt niet als absoluut gezien. Zo keuren de meesten het aanzetten tot wandaden en het kwetsen van anderen af en zouden publieke personen deze grens eerder bereiken.

Als het over de precieze invulling en het actuele functioneren van de democratische rechtsstaat in Nederland gaat is het vertrouwen laag en het draagvlak broos. Zo valt er veel kritiek te beluisteren op de handhaving van wetten en regels: er is teveel bureaucratie, er wordt niet consequent gestraft of er wordt niet hard genoeg gestraft. Er bestaat ook in toenemende mate wantrouwen ten aanzien van politiek en politici en de officiële kanalen van democratische wilsvorming.

Nederland lijkt niet algemeen ervaren te worden als een 'echte' democratische rechtsstaat. Uit de reacties van de burgers in dit onderzoek spreekt veel teleurstelling, verbittering en cynisme als het over Nederland als democratische rechtsstaat gaat. Het is heel wel denkbaar dat in deze specifieke opvatting de algehele maatschappelijke, economische en politieke onvrede in Nederland tot uiting komt. De burgers zouden dan niet zozeer ontevreden zijn over Nederland als democratische rechtsstaat, maar zij zouden hun algemene onvrede op dit specifieke onderwerp projecteren. Het begrip democratische rechtsstaat zou dan niet veel meer zijn dan een containerbegrip.

Het ziet er echter naar uit dat de negatieve toon bij burgers wel degelijk een fundament heeft in onvrede over het functioneren van de democratische rechtsstaat in Nederland als zodanig. Burgers lijken in dit onderzoek met name somber gestemd te zijn als het gaat om de wijze waarop overheid en politiek functioneren, en de invloed van burgers daarop. Hiervoor zoekt men ook oplossingen. Het referendum lijken zij bij uitstek het middel te vinden om de democratische rechtsstaat te revitaliseren, mits er goede informatievoorziening is en iets wordt gedaan met de uitslag.

Onder burgers kunnen twee sterk uiteenlopende visies op de invulling van de democratische rechtsstaat worden aangetroffen. Burgers die maatschappelijk en politiek weinig participeren en eveneens weinig vertrouwen hebben in de democratische rechtsstaat pleiten voor sterk leiderschap en een sterke overheid die

heldere grenzen stelt, corrigeert, bescherming biedt en niet te veel regels maakt. Deze burgers vinden dat de vrijheid van meningsuiting niet ten koste mag gaan van het kwetsen van anderen en begrensd moet worden. Het referendum zien zij als een waardevol instrument: het biedt de mogelijkheid op een overzichtelijke en concrete manier invloed uit te oefenen. Het samengaan van een roep om sterk leiderschap én meer inspraak van burgers lijkt een tegenspraak. Mogelijk drukken beide uitingen een identiek verlangen uit naar een eenvoudiger en overzichtelijker besluitvorming.

Burgers die maatschappelijk en politiek participeren en veel vertrouwen hebben in de democratische rechtsstaat lijken veel minder van de overheid te verwachten en willen relatief veel ruimte geven aan de individuele vrijheid. Zij leggen de verantwoordelijk voor woorden en daden in een democratische rechtsstaat bij de burger zelf, en vinden dat iedereen ook goed moet beseffen wat hij of zij oproept bij anderen. Voor deze burgers wordt het dilemma vrijheid van meningsuiting en het niet-kwetsen van anders denkenden dan ook opgevat als een persoonlijke aangelegenheid waarin iedereen zijn eigen afweging moet maken. Het referendum wordt ook door dit segment burgers omarmd, maar dient wel gedoseerd te worden ingezet.[81]

De moslimmannen in dit onderzoek uiten sterke twijfels over de mate waarin het gelijkheidsbeginsel in de praktijk wordt gewaarborgd. Dit beginsel representeert voor hun de kern van onze democratische rechtsstaat, in tegenstelling tot de autochtone Nederlanders die vooral het vrijheidsbeginsel centraal stellen.

De onvrede in de bevolking met betrekking tot de democratische rechtsstaat lijkt dus twee verschillende bronnen te hebben. Volgens autochtone Nederlanders wordt vooral de claim 'democratie' niet waargemaakt, volgens moslims de claim 'rechtsstaat'.

In een vervolgonderzoek zou de precieze omvang van de geuite onvrede en het gesignaleerde wantrouwen moeten worden gekwantificeerd. Dan wordt pas duidelijk welke segmenten er precies zijn, hoe groot die zijn en in welke mate de diverse dilemma's daar spelen.

Wetenschappers en professionals

De focus heeft in dit onderzoek met name gelegen op 'de burger', omdat de kennis over die groep de meeste lacunes vertoont. Wel is duidelijk geworden dat de democratische rechtsstaat ook onder wetenschappers en professionals een omstreden begrip is, waarvan de definitie verbonden is met verschillende politieke en filosofische stromingen. Hierbij zijn drie centrale tegenstellingen te onderscheiden: 1) de vertegenwoordigende of participerende democratie, 2) een staat die wel of juist geen uitdrukking geeft aan een cultuurgemeenschap en 3) legitimatie van de besluitvorming in de democratie en het legaliteitsbeginsel versus een systeem van 'checks and balances'.

Waar deskundigen uit diverse disciplines het wel over eens zijn, is dat de democratische rechtsstaat in Nederland onder druk staat. Door maatschappelijke

81 Burgers uit het segment passief-vertrouwen zien overigens als enigen weinig in referenda en vertouwen meer op indirecte democratie.

ontwikkelingen als internationalisering, toenemende complexiteit en individualisering verliest de staat aan gezag en invloed. Daarnaast hebben politieke gebeurtenissen als de dreiging van internationaal moslimterrorisme en politieke moorden in Nederland het vertrouwen in de democratische rechtsstaat ondermijnd.

Confrontatie twee perspectieven

De Nederlandse burgers voelen zich over het algemeen niet erg vertegenwoordigd door de politiek. Een duidelijk wens die in reactie hierop in dit onderzoek meermalen naar voren kwam, is (meer) gebruikmaking van directe vormen van democratie. Met name wordt de hoop gevestigd op referenda, maar ook de direct gekozen minister-president kan op een breed draagvlak rekenen. Aan de andere kant klinkt in dit onderzoek ook de behoefte door aan meer leiderschap in de politiek. Men vindt de politiek vaak complex en afstandelijk en wil kunnen vertrouwen op sterke leiders en een sterke overheid die duidelijke, heldere grenzen stelt, corrigerend optreedt en bescherming biedt.

Net als wetenschappers en professionals zijn burgers het dus niet eens over de gewenste invulling van de democratische rechtsstaat: een systeem van directe, participerende democratie versus een systeem waarin burgers vertegenwoordigd worden door een democratisch gekozen elite. Het lijkt er echter wel op dat burgers die behoefte hebben aan meer 'leiderschap' ook meer directe invloed zouden willen hebben op de keuze van de leiders die hen vertegenwoordigen. Daarmee is het onderscheid tussen participatie en vertegenwoordiging voor burgers niet zozeer een tegenstelling, maar kunnen beide systemen elkaar aanvullen.

De vraag of de staat een cultuurgemeenschap moet uitdrukken of neutraal moet blijven ten aanzien van normen en waarden lijkt door burgers nauwelijks in verband te worden gebracht met de democratische rechtsstaat. Hetzelfde geldt voor de vraag of besluitvorming gelegitimeerd moet worden via de democratie en het legaliteitsbeginsel of via het systeem van 'checks and balances'. De invoering van het dualisme in de gemeentepolitiek en de discussie over verhouding rechter-wetgever zijn bijvoorbeeld geen issues die spelen onder burgers.

Bijlage F Literatuur

Beck, U., A. Giddens en S. Lash, S., *Reflexive modernization. Politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Cambridge: Polity Press, 1994.

Berman, A., *From the New Criticism to Deconstruction: The reception of structuralism and post-structuralism*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1988.

Böhtlingk, F.R., *De rechtsstaat Nederland*, N.Samson, Alphen aan den Rijn 1958.

Bourdieu, P., *Distinction: a social critique of the judgement of taste*. London: Routledge & Kegan Paul, 1984.

Bovens, Mark, *De digitale republiek: Democratie en rechtsstaat in de informatiemaatschappij*, Amsterdam University Press, Amsterdam 2003.

Brink, Gabriël van den, *Mondiger of moeilijker: Een studie naar de politieke habitus van hedendaagse burgers*, WRR voorstudie, Den Haag 2002.

Buruma, Ian, 'Onder de vleugels van de adelaar: de drijfveren achter de Pax Americana,' *Vrij Nederland* 66 nr. 35, 3 september 2005, p. 24-7.

Conrad, Joseph, *The Secret Agent*, London, Penguin (1907) 1963.

Dahl, Robert A., *Democracy and Its Critics,* Yale University Press, New Haven & London 1989.

Downs, Anthony, *An Economic Theory of Democracy*, Addison Wesley, Boston & New York
(1957) 1985.

The Economist, 'For jihadist, read anarchist,' 20 augustus 2005 p.16-8.

The Economist, 'The People's Voice,' 12 Aug 1999.

The Economist, 'Is there a crisis?' 15 juli 1999.

21 minuten.nl, 2005.

Engelen, E.R. en M. Sie Dhian Ho (red.) *De staat van de democratie. Democratie voorbij de staat*, WRR Verkenning, Amsterdam 2004.

Featherstone, M., *Consumer Culture & Postmodernism*. London: Sage Publications, 1991.

Ferguson, Niall, *The Rise and Fall of the American Empire*, Penguin, London (2004) 2005.

Frissen, P.H.A., *De staat: Een drieluik*, Uitgeverij De Balie, Amsterdam, 2002.

Gunsteren H. van, *Eigentijds Burgerschap*, Den Haag SDU 1992.

Hajer, Maarten, *Politiek als vormgeving*, AUP, Amsterdam 2000.

Halman, Loek, Ruud Luijkx en Marga van Zundert, *Atlas of European Values,* Koninklijke Brill NV, Leiden 2005.

Hertogh, Marc, 'Het maatschappelijk vertrouwen in onze rechtsstaat.' In: *NJB* 2003, jrg 78, nr. 11, p. 550-2.

Hertogh, Marc, *De levende rechtsstaat: Een ander perspectief op recht en openbaar bestuur*, Lemma, Utrecht 2002.

Hong, Quoc Loc, *The Legal Inclusion of Extremist Speech*, Wolf Legal Publishers, Nijmegen
2005.

Lampert, M.A., *De Dans van Dionysos: Een semiometrisch onderzoek naar de onderscheidende werking van de Dionysische stijl anno 1997*. Scriptie Vrijetijdwetenschappen, Katholieke Universiteit Brabant, 1997.

Lash, S en J. Urry., *The End of Organized Capitalism*. Cambridge: Polity Press, 1987.

Maffesoli, M. 'The Return of Dionysus'. In: Sulkunen, Holmwood, Radner en Schulze.,*Constructing the New Consumer Society*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire & London: Macmillan Press Ltd, 1997.

Maffesoli, M., *The Time of the Tribes: The decline of individualism in mass society*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications, 1996.

Motivaction, *Tabellen Maatschappelijke Barometer – stand van de barometer en vrijheid van meningsuiting*, Amsterdam 2005.

Motivaction, *Politieke Onvrede en de alledaagse belevingswereld van burgers*, Amsterdam 2003.

Motivaction, *Burgerschapsstijlen en overheidscommunicatie*, Amsterdam 2001.

Mulhall, Stephen, & Adam Swift, *Liberals & Communitarians*, Blackwell, Oxford 1992.

Nationaal Vrijheidsonderzoek 2005, Amsterdam 2005.

Raad van Hoofdcommissarissen, *Politie in ontwikkeling: Visie op de politiefunctie*, Den Haag 2005.

Rawls, John, *A Theory of Justice*, Oxford University Press, London (1972) 1985.

motivaction

RMO advies 24, *Bevrijdende kaders: Sturen op verantwoordelijkheid*, Den Haag 2003.

RMO advies 17, *Instituties in lijn met het individu: De sociale agenda van 2002-2006*, Den Haag 2001.

Schattschneider, E.E. *The Semisovereign People: A Realist's View of Democracy in America* Dryden Press, Hinsdale Illinois (1960) 1975.

Schumpeter, Joseph A. *Capitalism, Socialism and Democracy*, Unwin, London (1943) 1987.

SCP, *De sociale staat van Nederland 2005*, Den Haag 2005.

De Saussure, F., *Course in General Linguistics.* Collins: Fontana, 1974.

Ueltzhöffer, J. en C. Ascheberg, 'Transnational Consumer Cultures and Social Milieus', In: *Journal of the Marketing Research Society*, 41(1), 47-59, 1999.

Walle, S. van de, Kampen, J. K., Maddens, B. & Bouckaert, G. (2004). Burger-survey Vertrouwen in de overheid. Theoretisch kader en onderzoeksvragen.

Witteveen, Willem & Bart van Klink*, De sociale rechtsstaat voorbij: Twee ont-werpen voor het huis van de rechtsstaat*, WRR voorstudie, Den Haag 2002.

WRR, *Vertrouwen in de buurt*, Amsterdam 2005

WRR rapport 68, *Waarden, normen en de last van het gedrag*, Den Haag 2003.

WRR rapport 63, *De toekomst van de nationale rechtsstaat*, Den Haag 2002.